

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Václav Horký

Principy českého pravopisu

Principles of Czech orthography

Vedoucí práce: doc. Mgr. Robert Adam, Ph.D.

Praha 2021

Děkuji doc. Robertu Adamovi za pomoc s touto prací a děkuji rodičům za jejich podporu.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 10. května 2021

Václav Horký

Klíčová slova

český pravopis, grafém, pravopisné principy, fonologický princip, morfematičtý princip

Keywords

Czech orthography, grapheme, orthographic principles, phonemic principle, morphemic principle

Abstrakt

V této práci se zabývám obecnými zákonitostmi neboli principy českého pravopisu. Po úvodu vymezuji v druhé kapitole nejmenší písemnou jednotku, grafém. V kapitole třetí a čtvrté se pak věnuji tomu, jak a kde se v českém pravopise projevují a jak a kde jsou porušovány jeho dva hlavní principy: princip fonologický, tj. princip vzájemně jednoznačného vztahu mezi fonémem a grafémem, a princip morfemický, tj. princip vzájemně jednoznačného vztahu mezi morfémem a jeho písemnou podobou.

Abstract

In this study, I deal with general laws or principles of Czech orthography. After the introduction, I define the smallest written unit, a grapheme in the second chapter. In the third and fourth chapters, I focus on how and where two main principles of Czech orthography manifest, and how and where they are violated. The first of these principles is the phonemic principle, ie. the principle of a one-to-one correspondence between a phoneme and a grapheme, and the second one is the morphemic principle, ie. the principle of a one-to-one correspondence between a morpheme and its written form.

Obsah

1	Úvod	10
1.1	Literatura o českém pravopise	11
2	Grafém	13
2.1	Analogické a referenční pojetí grafému	13
2.1.1	Problémy analogického pojetí	14
2.1.2	Problémy referenčního pojetí	14
2.2	Pojetí grafému u českých lingvistů	15
2.2.1	Josef Vachek	15
2.2.2	Adolf Erhart	15
2.2.3	Petr Sgall	16
2.2.4	Ondřej Šefčík	17
2.2.5	Martin Beneš	17
2.2.6	Oldřich Uličný	18
2.3	Dvě spojení referenčního a analogického pojetí	19
2.3.1	David G. Lockwood	19
2.3.2	Dimitrios Meletis	20
2.3.2.1	Rozlišovací schopnost	20
2.3.2.2	Odpovídající jazykové jevy a minimálnost	21
2.4	Pojetí grafému v mé práci	22
2.5	České grafémy	23
2.5.1	Psací a tiskací podoby	23
2.5.2	Velké a malé grafémy	23
2.5.3	Diakritika	23
2.5.4	Grafémy ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩	24
2.5.5	Spřežky	24
3	Fonologický princip	25
3.1	České fonémy	25
3.1.1	Sporné fonémy	26
3.1.2	Neutralizace znělosti	26
3.2	Způsoby porušování fonologického principu	27
3.2.1	Porušování podmínky stejné délky řetězů	27
3.2.1.1	Vícečlenný řetěz na jedné straně	27
3.2.1.2	Vícečlenný řetěz na obou stranách	28
3.2.1.3	Nulový řetěz na jedné straně	30

3.2.2	Porušování podmínky jednoznačnosti	31
3.3	Vztahy mezi fonémy a grafémy	32
3.3.1	Úvod	32
3.3.2	Samohlásky	33
3.3.2.1	Fonémy → grafémy	33
3.3.2.1.1	Naprosto jednoznačné vztahy	33
3.3.2.1.2	/i/, /í/	33
3.3.2.1.3	/e/	34
3.3.2.1.4	/ú/	35
3.3.2.2	Grafémy → fonémy	35
3.3.2.2.1	Naprosto jednoznačné vztahy	35
3.3.2.2.2	⟨a⟩, ⟨e⟩, ⟨o⟩	35
3.3.2.2.3	⟨u⟩	35
3.3.2.2.4	⟨ě⟩	35
3.3.3	Jedinečné souhlásky	36
3.3.3.1	Fonémy → grafémy	36
3.3.3.1.1	Naprosto jednoznačné vztahy	36
3.3.3.1.2	/j/	36
3.3.3.1.3	/ň/	36
3.3.3.2	Grafémy → fonémy	36
3.3.3.2.1	Naprosto jednoznačné vztahy	36
3.3.3.2.2	⟨n⟩	36
3.3.3.2.3	⟨ø⟩	37
3.3.4	Párové souhlásky	37
3.3.4.1	Fonémy → grafémy	37
3.3.4.1.1	/ď/, /ť/	37
3.3.4.1.2	/K/, /s/, /z/, /S/	37
3.3.4.2	Grafémy → fonémy	38
3.3.4.2.1	Naprosto jednoznačné vztahy	38
3.3.4.2.2	⟨d⟩, ⟨t⟩	38
3.3.4.2.3	⟨z⟩, ⟨ž⟩	38
3.3.4.2.4	⟨c⟩, ⟨h⟩	39
3.3.4.2.5	⟨x⟩	39
3.4	Rozsah fonologického principu	39
3.5	Míra porušování fonologického principu	42
4	Morfematický princip	43
4.1	Úvod	43
4.2	Způsoby dodržování morfematického principu	45

4.2.1	Analogie	45
4.2.2	Postavení v morfému	46
4.3	Nefonologické jevy a morfematický princip	46
4.3.1	Neutralizace znělosti	46
4.3.1.1	Archifonémy /C/, /Č/, /K/ a /F/	47
4.3.1.2	Zvláštní případy	48
4.3.1.2.1	Morfém {přes}	48
4.3.1.2.2	Nejednoznačná analogie	48
4.3.1.2.3	Přejaté morfémy	48
4.3.2	/bj/, /vj/, /mň/, /pj/ a /fj/ před /e/	49
4.3.2.1	Zvláštní případy	50
4.3.2.1.1	Rozpor mezi pravidly	50
4.3.2.1.2	Nejednoznačná analogie	50
4.3.2.1.3	Tvar /mňe/	51
4.3.3	/ď/, /ť/ a /ň/ před /e/, /i/ a /í/	52
4.3.4	/ú/	54
4.3.4.1	Obdobné jevy	55
4.3.5	/i/, /í/	55
4.3.5.1	Koncovky	58
4.3.5.2	Zvláštní případy	60
4.3.5.2.1	Typy ⟨bači⟩, ⟨gejši⟩ a ⟨ponči⟩	60
4.3.5.2.2	Souhláska /c/ a typy ⟨tácý⟩, ⟨bez- kopcý⟩, ⟨paňáci⟩ a ⟨skici⟩	60
4.3.5.2.3	Typ /malí kluci/	61
4.3.5.2.4	Koncovka /-i/ v činném přičestí	63
4.4	Rozsah morfematického principu	64
4.4.1	Dodržování	64
4.4.2	Porušování	65
5	Shrnutí	68
	Seznam literatury	70

Značení přepisů

druh přepisu	značení
fonologický	/pruX/
fonetický	[prux]
grafematický	⟨pruh⟩
grafetický	pruh
obecný ¹	{pruh}

Zvláštní značky pro fonémy a fóny

značka	příklad	písemná podoba
ä	/äto/	⟨ auto ⟩
ë	/ëro/	⟨ euro ⟩
ö	/dlöhí/	⟨ dlouhý ⟩
x	/xvíle/	⟨ chvíle ⟩
ʒ	/brinʒa/	⟨ bryndza ⟩
ž	/žem/	⟨ džem ⟩
S ²	/vúS/	⟨ vůz ⟩

¹U toho buďto na jazykové substanci (zvukové nebo písenné) nezáleží, nebo se týká obou; používám tu písenné podoby.

²Jde o souhláskový archifoném s neutralizovaným protikladem znělosti. Pro každý archifoném používám velkého písmena pro odpovídající neznělý foném.

1 Úvod

Základem **českého pravopisu** – souboru pravidel pro písemné ztvárňování jazykových projevů – jsou u slovních tvarů vztahy mezi nejmenšími zvukovými jednotkami – **fonémy** – a nejmenšími jednotkami písemnými – **grafémy**: každému fonému obvykle odpovídá nějaký grafém a naopak každému grafému obvykle odpovídá nějaký foném. Tyto vztahy se mohou řídit různými obecnými zákonitostmi neboli **principy** (obecně viz např. Hall (1960/1981)), srv.:

- 1) Tvar se zvukovou podobou /rám/ nemůže mít jinou podobu písemnou než ⟨rám⟩ a tu naopak nemůže mít tvar s žádnou jinou podobou zvukovou. Vztahy mezi fonémy a grafémy jsou tu jednoznačné už na nejnižší, fonologické rovině.
- 2) Kořen s třemi zvukovými podobami (alomorfy) /dob(a)/, /dobj(e)/ a /doP/ má jedinou podobu písemnou: ⟨dob(a)⟩, ⟨dob(ě)⟩, ⟨dob⟩. Některé vztahy mezi fonémy a grafémy se tu tedy stávají jednoznačnými až na vyšší, morfematické rovině a sjednocují tak písemnou podobu morfému s více podobami zvukovými.
- 3) Touž zvukovou podobu /vír/ mohou mít dva kořeny, resp. dva slovní tvary s různým významem (homonyma). Podobu písemnou má však každý z nich jinou: ⟨vír⟩ a ⟨výř⟩. Vztah mezi fonémem /í/ a grafémy ⟨í⟩ a ⟨ý⟩ se tu zjednodušuje až na morfematické rovině a rozlišuje tak písemné podoby morfů, resp. tvarů s touž podobou zvukovou, ale s různým významem.

Princip vzájemné jednoznačnosti vztahu foném ↔ grafém, tzn. že fonému odpovídá vždycky tentýž grafém a tomu neodpovídá žádný jiný, se označuje jako **fonologický** (Vachek, 1933, s. 292; Uličný, 1998, s. 271); před fonologií ale i po ní byl princip psaní podle výslovnosti označován nepřesně jako fonetický (Kunstovný, 1914, s. 6).

Princip sjednocování podoby morfému a rozlišování homonym je někdy chápán dohromady jako princip **morfematický** nebo morfologický (Vachek, 1933, s. 318–319; Sgall & Novák, 1964, s. 130–133), někdy je tak označován jen první z nich (Uličný, 2015, s. 271; Klégr et al., 1989, s. 118) a druhý pak jako kvaziideografický (Vachek, 1964, s. 124) nebo symbolický (Klégr et al., 1989, s. 118); morfematický princip v užším smyslu byl dříve označován také jako etymologický (Kunstovný, 1914, s. 7). Analogicky podle fonologického principu by však mělo jít o princip jediný – princip vzájemné jednoznačnosti ve vztahu morfém ↔ písemná podoba, tzn. že:

- morfém má vždycky touž písemnou podobu (tj. sjednocování podoby morfému) a
- tu pak nemá žádný jiný (tj. rozlišování homonym).

Vedle toho existují písemné jevy, které se nedají vysvětlit fonologickým, morfematickým ani nějakým dalším možným principem neboli kterým v současném jazyce nic neodpovídá. Ty jsou přisuzovány principu **historickému** (Kunstovný, 1914, s. 6–7; Klégr et al., 1989, s. 118), ale to je vlastně zavádějící označení: historický princip ve skutečnosti znamená ze synchronního hlediska nepřítomnost jakéhokoliv principu.

Fonologický a morfematický princip, tj. jednoznačnost vztahu foném $\leftrightarrow$ grafém, resp. morfém $\leftrightarrow$ písemná podoba, mohou být ve shodě jen v případě, že má morfém jedinou zvukovou podobu a ta zároveň nepatří k žádnému jinému morfému (i když potom je morfematický princip zbytečný pojem). To však často aspoň v jednom směru neplatí a potom jsou tyto dva principy nutně ve sporu a aspoň jeden z nich musí být porušen. Např. ve směru morfém $\rightarrow$ písemná podoba existují příklady kořenů ke všem těmto kombinacím:

	jedna zvuková podoba	více zvukových podob
jedna písemná podoba	⟨škol-a⟩, ⟨škol-e⟩	⟨dob-a⟩, ⟨dob-ě⟩
více písemných podob	⟨vikuň-a⟩, ⟨vikun-ě⟩	⟨ruk-a⟩, ⟨ruc-e⟩

V této diplomové práci se tedy budu zabývat tím, **jak a kde se v českém pravopise fonologický a morfematický princip uplatňují a jak a kde jsou naopak porušovány.**

1.1 Literatura o českém pravopise

Český pravopis je od začátku 20. století kodifikován v Pravidlech českého pravopisu (k historii kodifikace viz Pleskalová & Šefčík (2007)), ale ta jsou zaměřena prakticky, takže obsahují jen více nebo méně konkrétní pravidla a nepokoušejí se je zobecňovat ani vysvětlovat.

Českému pravopisu se už věnovala řada teoretických prací: Baudouin de Courtenay (1881), Frinta (1909), Kunstovný (1914), Zubatý (1919), Vachek (1933), Vachek (1942), Sgall & Novák (1964), Starý (1992), Sgall (1994), Beneš (2013), Uličný (2015), Uličný (2018) ad.; pracemi o českém pravopise se zabývají např. Sgall & Novák (1964, s. 127–129), Sedláček

(1993, s. 57–59), Cvrček (2006, s. 49–58, 98–102), Pleskalová & Šefčík (2007).

Autoři těchto prací se liší v názoru na to, jakou má český pravopis povahu neboli který princip je v něm hlavní: podle Petra Sgalla je hlavní princip fonologický (1994, s. 277), podle Oldřicha Uličného morfematický (2018, s. 380), podle Josefa Vachka dělá český pravopis jejich „obdivuhodnou syntézu“ (1942, s. 303) a podle Antonína Frinty je český pravopis historický (1909, s. 39). Autoři se také liší v názoru na to, jak dobře český pravopis slouží svým funkcím. Kritizují jej Frinta (1909), Kunstovný (1914), Sgall & Novák (1964), naopak aspoň v obecných zásadách jej obhajují Zubatý (1919) a Vachek (1933).

Celkový a hlubší kvantitativní rozbor českého pravopisu, který by pomohl na některé sporné otázky odpovědět, naproti tomu chybí (srv. Sgall, 1994, s. 284; Uličný, 2013, s. 143); existující rozbor se týká jenom dílčích témat, nejdou do hloubky nebo vycházejí z malých vzorků. Např. významem ⟨i⟩ a ⟨y⟩ pro rozlišování homonym se zabývá Těšitelová (1964) a Sgall (1978/79), vývojem zastoupení fonologického principu od prvních písemných památek do dneška Kučera (1998); zjistit zastoupení a důležitost pravopisných principů se pokoušejí Uličný et al. (2016).

2 Grafém

Obdobně jako jednotky fón – alofón – foném nebo morf – alomorf – morfém bývají vyčleňovány i základní jednotky písemné: **graf – alograf – grafém**. Vzhledem k velké různosti písemných soustav a sporné otázce závislosti písemné podoby jazyka na podobě zvukové se však lingvisté v pojmání písemných jednotek liší podstatně více než u jednotek fonologických nebo morfematických. Někteří dokonce pojem grafém úplně zavrhnou: např. podle Petera T. Danielse je to jen rádooby vědecké označení pro písmeno nebo znak³ (2017, s. 88).

Bez redukce písemné podoby jazyka na systémové jednotky by však o ní nebylo vůbec možné mluvit (Meletis, 2020, s. 81). Kromě toho je pojem grafému zásadní pro fonologický princip, vymezený jako vzájemně jednoznačný vztah jeden foném – jeden grafém, a na definici grafému (a ovšem i fonému) tedy závisí, v jaké míře se tento princip uplatňuje. Proto jsou důležité otázky jako:

- Jsou grafémy celá písmena, nebo jejich části? Jsou samostatnými grafémy diakritika?
- Jsou psací a tiskací písmena alografy? A jsou jimi i písmena velká a malá?
- Je |ch| nebo |ou| jeden grafém, nebo grafémy dva?
- Jsou |ú| a |ů|, resp. čárka a kroužek dva grafémy, nebo jeden?
- A tak dále.

2.1 Analogické a referenční pojetí grafému

Jsou dvě základní pojetí grafému (Bazell, 1956, s. 43; Kohrt, 1986, s. 84):

- a) **analogické**, podle kterého je grafém nejmenší písemnou jednotkou se schopností rozlišovat význam, a má tedy stejnou („analogickou“) funkci jako foném, a
- b) **referenční**, podle kterého je grafém znakem pro foném, a má tedy podobnou funkci jako morfém.

Tato pojetí bývají pojmenovávána i jinak, např. distribuční nebo autonomní, resp. reprezentační nebo heteronomní (Beneš, 2013, s. 125–126).

---

³„[...] *grapheme* has become nothing more than a pre-theoretic, fancy, scientific-sounding word for “letter” or “character” and ought not to be part of technical discourse.“

Obě tato pojetí jsou sama o sobě nedostatečná a při důsledném uplatnění vedou k podivným výsledkům; podrobnější kritika je např. v těchto pracích: Kohrt (1986, s. 84–90), Lockwood (2001), Meletis (2020, s. 88–91).

2.1.1 Problémy analogického pojetí

- 1) Co je vůbec nejmenší jednotkou, resp. na které úrovni má být grafém vyčleňován: např. u hláskového písma na úrovni písmen (nebo dokonce jejich spojení), nebo jejich částí (Lockwood, 2001, s. 312–313; srv. také Bazell, 1956, s. 45)?
- 2) Podmínka pro to, aby mohly být grafy přiřazeny k jednomu grafému, totiž že nerozlišují význam, je sama o sobě příliš široká. Např. k tomu, aby byly jako alografy určeny $|\sigma|$ a $|\varsigma|$, tj. řecká nekoncová a koncová sigma, nestačí jen to, že jsou komplementárně distribuované, protože na konci slova se nemohou vyskytovat i jiná písmena (Sgall, 1994, s. 168–169). U alofónů brání nesmyslným závěrům – např. že by byly alofóny komplementárně distribuované anglické fóny [h] a [ŋ] (Fromkin et al., 2018, s. 227) – podmínka zvukové podobnosti, obdobná podmínka podobnosti obrazové však u alografů není možná (Lockwood, 2001, s. 308–312) – nevyhovovaly by jí ani uvedené dvě podoby sigmy.

2.1.2 Problémy referenčního pojetí

- 1) Referenční pojetí grafému je z podstaty omezeno jen na hlásková písmena, tj. ta, jejichž jednotky mají vztah k fonémům (Lockwood, 2001, s. 308). Přitom omezovat podobně definici fonému nebo morfému na nějaký jazykový typ by bylo nepřípustné (Meletis, 2020, s. 93). (Kdyby nám však takové omezení nevadilo, stačilo by danou jednotku pojmenovat nějak jinak, aby nebudila chybný dojem, že je obdobná fonému nebo morfému.)
- 2) Referenční pojetí vychází ze sporného předpokladu, že jsou grafémy odvozeny od fonémů, a v důsledku je tak pojem grafému vlastně zbytečný – alografy se přiřazují k fonémům, ne grafémům (Hartmut Günther, jak ho cituje Meletis, 2020, s. 88–89); přitom naprosto fonologický pravopis, který by pojetí grafémů jako znaků pro fonémy vyhovoval, asi neexistuje (Kohrt, 1986, s. 86–88). Podivným důsledkem referenčního pojetí je tak to, že homografa (např. |proudit|

- /-ö-/ , /-ou-/) jsou grafematicky různá, kdežto homofona (např. |tábor|, |Tábor|) grafematicky stejná.

2.2 Pojetí grafému u českých lingvistů

2.2.1 Josef Vachek

Pojetí Josefa Vachka – i když často říká, že grafémy *označují* fonémy – je spíše analogické: „Poměru mezi hláskou a fonémem je do značné míry obdobný poměr mezi písmenem a grafémem. Grafém je jednotka psaného jazyka, dále nedělitelná ve dvě po sobě následující jednotky; opticky se realizuje písmenem nebo několika písmeny. Realisuje-li se více než jedním písmenem, je rozdíl mezi nimi významově nezávažný (tak na př. realisují grafém $\bar{u}$ písmena $\acute{u}$ a $\u0177$).“ (1942, s. 264–265)

Vachkovo pojetí je omezeno jen na hlásková písmena, jak jasně ukazuje už to, že jako protějšek hlásky uvádí písmeno. Ukazuje to však také to, že neuvažuje, že by bylo možné písemné jednotky dělit také vertikálně: např. v alfasylabickém thajském písmu zaujímají jednu horizontální pozici jednotky odpovídající souhlásce a samohlásce (Meletis, 2020, s. 100), ale i v písmech hláskových je možné uvažovat o tom, že by byla jako samostatné grafémy vyčleněna diakritika.

V souladu s analogickým pojetím považuje J. Vachek spřežky, tj. spojení jako ⟨ch⟩, která odpovídají jako celek jedinému fonému, za dva grafémy (1942, s. 266, 292), ale říká o nich, že jsou „jakoby dvojgrafémem, jež každý čtenář chápe jako neanalyzovatelný celek“ (Vachek, 1942, s. 267). (Spřežky potom předefinovává tak, že zahrnují i řetězky jako ⟨dě⟩ (to, jak ukazují v odd. 3.2.1.2, nedává smysl), a i ty považuje za dva grafémy (1942, s. 293; 1964, s. 126).)

(K povaze rozdílu mezi ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩ viz odd. 2.5.4.)

2.2.2 Adolf Erhart

Adolf Erhart zdá se spojuje referenční a analogické pojetí, ale neříká, jak přesně se mají grafémy vyčleňovat.

V souladu s pojetím referenčním chápe grafém jako znak, ale ne nutně jen pro foném, nýbrž i pro sémém, fonologický rys nebo pro hranice věty ap. (1990, s. 169–170). Správně tedy neomezuje grafém jen na hlásková písmena, ale neříká, podle čeho určit úroveň, na které se mají grafémy vyčleňovat (viz odd. 2.1.1).

Naopak v souladu s pojetím analogickým považuje různé písemné jednotky („grafony“) odpovídající témuž fonému, např. ⟨i⟩ a ⟨y⟩, za dva různé grafémy, kdežto jednu písemnou jednotku odpovídající více fonémům, např. anglické ⟨i⟩ za grafém jediný; a dále považuje spřežky za spojení dvou grafémů (1990, s. 170). V případech jako ⟨i⟩ a ⟨y⟩ by snad souhlasil s tím, že aby byly dvě jednotky zvláštními grafémy, musejí mít rozlišovací schopnost (a tu ⟨i⟩ a ⟨y⟩ ovšem mají), ale neřídí se tím důsledně: velká a malá písmena, která rozlišovací schopnost také mají, považuje jen za alografy a uvádí je v jedné řadě s písmeny psacími a tiskacími (1990, s. 169).

2.2.3 Petr Sgall

Jak Petr Sgall sám přiznává, omezuje se jen na hlásková písmena (1994, s. 168) a to se pak podobně jako u J. Vachka na jeho definici grafému odráží tím, že v ní mluví o písmenech.

Písmeno definuje jako „znak, jehož jednotlivé výskyty (tokens) obsazují pozice a jsou částmi řetězů reprezentujících slovní tvary“; pojmy znak nebo pozice chápe jako „výchozí, v rámci dané teorie nedefinované“ (1994, s. 168).

Grafém potom vymezuje dvěma podmínkami a spojuje tak referenční a analogické pojetí: „Různá písmena jsou variantami téhož grafému, jestliže se neliší svou systémovou funkcí (fonologickou nebo jinou [...]) a zároveň se každé z nich buď může vyskytovat ve všech kontextech, ve kterých se vyskytují ostatní (stylistické varianty, např. různé podoby ruského psacího *d* nebo *t*), nebo se každé z nich vyskytuje jen v pozicích (vymezených grafematickým kontextem), ve kterých se ostatní varianty vyskytovat nemohou (varianty kombinatorní, např. dvě podoby řeckého sigma). Pokud tyto podmínky nejsou splněny, odpovídají různá písmena různým grafémům.“ (1994, s. 171) Druhou podmínku však P. Sgall neuplatňuje důsledně: i on přiřazuje velká a malá písmena k týmž grafémům (1994, s. 169), i když to nejsou ani varianty stylistické, ani kombinatorní; jejich protiklad podle něho „nemůže být relevantní pro definici grafému“.

Spojení jako ⟨ch⟩ chápe jako spojení dvou grafémů, protože nepovažuje „za úsporné chápání, při kterém bychom vedle grafémů *c* a *h* měli jako třetí (složenou) jednotku i *ch*“ (1994, s. 173; srv. také Meletis, 2020, s. 94); diakritika však chápe jako součásti grafému („subgrafémy“) (1994, s. 172).

Sgallovu definici grafému považuji mezi definicemi českých lingvistů, o kterých v této části mluvím, za nejlepší: dává nejpřesnější návod k tomu, jak grafémy vyčleňovat, a je celkem snadné ji rozšířit i na ostatní písmena –

vlastně se dost podobá všeobecné definici grafému, kterou navrhuje Dimitrios Meletis (2020) (viz odd. 2.3.2).

2.2.4 Ondřej Šefčík

Ondřej Šefčík nejdříve definuje graf jako „základní prvek textu, který není rozložitelný na menší jednotky“ a je „substituovatelný [...] jako celek, nikoliv ve svých částech“. Rozlišuje tři druhy grafů: prostý graf neboli literu, diakritikon a interpunkt, a dva způsoby jejich řazení: za sebou neboli konkatenaci a na sebe neboli selekci (u diakritik). (2011, s. 32) Výraz litera napovídá, že se O. Šefčík omezuje na hlásková písmena.

Jako složený graf neboli multigraf definuje „graf, který se skládá z více grafů a jako celek má jinou funkci než pouhé konkatenované grafy“ a jako příklad uvádí ⟨ch⟩ a ⟨t⟩ (2011, s. 32–33; 2017a) (u ⟨t⟩ nejde o konkatenaci, ale o selekci). Složený graf však z definice nemůže být grafem, protože je možné rozložit jej (to ostatně výslovně uznává i O. Šefčík (2011, s. 33)) a aspoň u {ch} i nahradit jeho složky: srv. ⟨chodit⟩ – ⟨shodit⟩, ⟨prachy⟩ – ⟨pracky⟩. Dále není jasné, o jaké funkci O. Šefčík mluví. Z jeho definice grafu by se zdálo, že je jeho pojetí analogické⁴, ale při něm se spojení ⟨ch⟩ nijak neliší např. od ⟨sh⟩; rozpoznat ⟨ch⟩ jako celek je možné až přihlédnutím k odpovídajícímu fonému, tedy v pojetí referenčním.

Dále O. Šefčík definuje alografy jako grafy komplementárně distribuované a grafém jako jejich množinu (2011, s. 33). Opomíjí tedy možnost, že by alografy mohly být grafy volně zaměnitelné (srv. výše u P. Sgalla). Jako příklad alografů dává ⟨T⟩ a ⟨t⟩, protože ⟨T⟩ může stát jen na začátku věty nebo u vlastního jména (2011, s. 33). Kontext pro posuzování distribuce by však snad měl zahrnovat jen okolní grafy nebo postavení ve větě nebo ve slově a potom tyto dva grafy komplementárně distribuované nejsou, srv. ⟨Tábor⟩ – ⟨tábor⟩ (srv. Beneš, 2013, s. 128–129).

Spojení ⟨ch⟩ považuje O. Šefčík za jediný grafém, protože „má jinou funkci než *c* a *h* užitá samostatně“ (2011), o funkci se však v definici grafému nezmiňuje; jinak o tom platí obdobně to, co o ⟨ch⟩ jako o složeném grafu.

2.2.5 Martin Beneš

Martin Beneš sice začíná svou práci přehledem druhů vztahů mezi písemnou a zvukovou podobou jazyka a druhů písem (2013, s. 122–124), ale graf a

---

⁴To tvrdí také Martin Beneš, ale jako příklad rozdílu mezi analogickým a referenčním pojetím uvádí právě spojení ⟨ch⟩: při analogickém jsou to podle něho dva grafémy, kdežto při referenčním jeden (2013, s. 126).

grafém pak definuje jen pro písmena hlásková. Graf definuje obdobně jako fón jako „nejmenší, dále nedělitelnou, vizuálně vnímatelnou obecnou elementární jednotku (fonografické segmentální reprezentační soustavy)“ (2013, s. 125), grafém jako „reprezentaci singulární jednotky zvukové roviny“, tj. fonému, ne řetězce fonémů (2013, s. 128).

Své pojetí grafému sám označuje jako referenční (2013, s. 128) a v souladu s tím chápe např. spojení ⟨ch⟩ jako jeden grafém (2013, s. 128). K případům, kdy jednomu fonému odpovídá více možných grafů, a při důsledném uplatnění referenčního pojetí by tedy měly být přiřazeny k témuž grafému, však přistupuje nejednotně. Tak např. považuje za různé grafémy ⟨e⟩ a ⟨ě⟩, i když odpovídají jednomu fonému /e/, a vysvětluje to touto tautologií: „V případech, v nichž je porušena jednoznačná korespondence /foném/ → <grafém> (v tomto směru), tj. tam, kde jde o korespondenci víceznačnou, při níž konkrétnímu fonému odpovídá více grafémů, považují se tyto jeho realizace za příslušný počet variantních grafematických realizací.“ (2013, s. 128) Velká a malá písmena, odpovídající týmž fonémům, však i přesto, že nejsou komplementárně distribuovaná, přiřazuje k týmž grafémům a odvolává se přitom právě na to, že grafém pojímá referenčně (2013, s. 128–129).

M. Beneš rozlišuje dva druhy grafémů: jednoduché, které se skládají z jednoho grafu, např. ⟨p⟩, a složené, které se skládají z více grafů (2013, s. 125–126). Ty pak dále rozděluje na prosté neboli spřežky, např. ⟨ch⟩ (2013, s. 134), a sdružené neboli zapuštěné, u kterých funguje „jedna grafická značka zároveň jak jako graf (stavební prvek složeného grafému), tak jako jednoduchý grafém (jednotka, která odpovídá segmentu zvukové roviny)“, např. ⟨t⟨ě⟩⟩ (2013, s. 126, 135).

Pro češtinu počítá Martin Beneš s 38 fonémy; jako jeden foném uvádí /ö/, ale ne /ä/ a /ë/, i když stejně cizí /ó/ ano, a dále uvádí jako samostatný foném i /3/. Těm pak odpovídá 53 grafémů, z toho 13 složených a z toho 4 prosté (⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩) a 9 sdružených (spojení ⟨d⟩, ⟨t⟩, ⟨n⟩ s ⟨ě⟩, ⟨i⟩, ⟨í⟩). (2013, s. 131–134)

2.2.6 Oldřich Uličný

Oldřich Uličný říká, že jeho pojetí grafému a grafu je trochu jiné než Šefčíkovo a Benešovo (2018, s. 375), ale ne čím. Grafém je podle něho „funkční jednotka českého psacího systému, založeného na latinské abecedě s diakritikou“ (2018, s. 376), ale z tohoto neurčitého vyjádření není možné nijak vyvodit, proč některé jednotky za grafémy považuje a jiné ne.

Tak prohlašuje, že interpunkty nejsou grafémy (2015, s. 270–271), že diakritika nejsou samostatnými grafémy, nýbrž jen součástmi grafému (2013, s. 140) nebo že velká a malá písmena jsou jen alografy stejně jako písmena psací a tiskací (2018, s. 375). Dále za jediný grafém prohlašuje spojení jako ⟨ch⟩, ale také ⟨dě⟩ ap., která všechna označuje podle J. Vachka jako spřežky (viz odd. 2.2.1); dříve je však – stejně jako J. Vachek – prohlašoval za spojení dvou grafémů (2015, s. 270).

V české písemné soustavě vidí celkem 60 grafémů, z toho 21 jsou digrafy neboli spřežky, které odpovídají buď jednomu fonému (⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩), nebo více fonémům (⟨dě⟩, ⟨tě⟩, ⟨ně⟩; ⟨di⟩, ⟨ti⟩, ⟨ni⟩ v domácích slovech; ⟨di⟩, ⟨ti⟩, ⟨ni⟩ ve slovech přejatých; ⟨dí⟩, ⟨tí⟩, ⟨ní⟩; ⟨bě⟩, ⟨pě⟩, ⟨vě⟩, ⟨mě⟩, ⟨fě⟩). Proto jsou podle něho „všechny grafémy dvojdílné, jsou to grafémy digrafové, přičemž druhý graf je paradigmaticky nulový“. (2018, s. 376) (K Vachkově nové definici spřežek viz odd. 3.2.1.2.)

2.3 Dvě spojení referenčního a analogického pojetí

2.3.1 David G. Lockwood

David G. Lockwood dává přednost analogickému pojetí grafému, protože není závislé na zvukové podobě jazyka a umožňuje zahrnout i jiná než hlásková písmena (2001, s. 307–308), ale považuje za vhodné přihlídnout k odpovídajícím zvukovým jevům ve dvou věcech: při rozpoznávání alografů a při určování úrovně, na které mají grafémy být vyčleňovány.

- 1) Kdežto alofony si musejí být zvukově podobné, grafy, které jsou v obdobném vztahu, si obrazově podobné vůbec být nemusejí (stejně jako se nemusejí zvukově podobat alomorfy). Jako příklad uvádí D. Lockwood velká a malá písmena, která se mohou podobat, např. |C| a |c|, ale nemusejí, např. |A| – |a|. Jsou podle něho sice grafematicky odlišná, ale nejsou to zvláštní grafémy, nýbrž u velkých písmen je navíc nadsegmentální grafém kapitalizace, a rozdíly mezi velkými a malými písmeny jsou tedy obdobné rozdílům mezi alofony pod různým přízvukem. (2001, s. 308–309) Považovat kapitalizaci za grafém mi však nepřipadá vhodné, jestliže má grafém být zhruba obdobný fonému: kapitalizace totiž není obdoba fonému, nýbrž distinktivního rysu (Bazell, 1956, s. 45) (stejný problém má i druhý Lockwoodův příklad z inuitského alfasylabického písma). To, že se mají grafy, které nemohou rozlišovat význam, určovat jako alografy podle toho,

zda odpovídají stejnému jevu, by jasně ukazovala např. koncová a nekoncová sigma (viz odd. 2.1.1).

- 2) Analogické pojetí umožňuje mluvit o grafému u kteréhokoliv druhu písemné soustavy, není však jasné, na jaké úrovni má být určován: např. u latinky na úrovni slov, písmen nebo jejich částí? D. Lockwood navrhuje, aby to byla nejnižší úroveň, která má systematický vztah ke zvukovému jazyku: u hláskového písma jsou tedy grafémy to, co odpovídá souhláskám a samohláskám, u slabičného to, co odpovídá slabikám, atd. (2001, s. 312–313)

2.3.2 Dimitrios Meletis

Dimitrios Meletis navrhuje vymezovat grafém třemi podmínkami; první z nich odpovídá analogickému pojetí, druhá částečně referenčnímu. Grafém podle něho:

- 1) rozlišuje význam,
- 2) má jazykovou hodnotu, tedy odpovídá jazykové jednotce nebo jazykové informaci (ne nutně vždycky stejné), a
- 3) je minimální, tj. nesmí se celý skládat z jednotek, které jsou samy grafémy. (2020, s. 93–94)

2.3.2.1 Rozlišovací schopnost

První podmínku je podle D. Meletise možné ověřovat stejně jako u fonémů prostřednictvím minimálních párů mezi existujícími slovy (2020, s. 94). Raději bych ji však oslabil tak, že daná jednotka má *schopnost* rozlišovat význam, a tu má, když s jinými jednotkami není ani komplementárně distribuovaná, ani volně zaměnitelná (srv. Sgallovu definici). Existence minimálních párů by tedy byla podmínkou ne nutnou, ale postačující – v naprosté většině případů by ovšem asi byla splněna, takže by prakticky nešlo o veliký rozdíl.

Příkladem dvou jednotek, které minimální páry netvoří, ale *mohly by*, jsou fóny [c] – [ʒ]. Ty nejsou ani komplementárně rozložené, srv. [ciŋkat] – [ʒiŋkat] (to není minimální pár, protože má obojí stejný význam), [prince] – [brinze], [kácet] – [kamikaže] ap., ani volně zaměnitelné, srv. *[prinze], *[brince], a proto je považuji za realizace dvou různých fonémů. Naproti tomu fóny [ř] – [ř̥], které se také liší jen znělostí, jsou komplementárně distribuované, a proto nejen minimální páry netvoří, ale hlavně ani nemohou, a jsou to tedy jasně alofóny jednoho fonému /ř/.

2.3.2.2 Odpovídající jazykové jevy a minimálnost

V druhé podmínce uvádí D. Meletis kromě jazykové jednotky i jazykovou informaci, aby mohly grafémy být i interpunkty (2020, s. 95). Jsou však i jiné písemné jednotky, které odpovídají nějakému jazykovému jevu, ale ne přímo jedné jednotce: ty, které odpovídají řetězu jednotek, např. ⟨x⟩, a hlavně diakritika, která odpovídají distinktivním rysům, resp. obměňují foném odpovídající jednotce, se kterou obsazují touž pozici, např. čárka nebo kroužek – délka samohlásky. Podle D. Meletise však diakritika, mezi kterými jmenuje i český háček, samostatnými grafémy nejsou, protože jsou závislá na jiných jednotkách, a liší se tak od stejně umístěných samohláskových jednotek nad jednotkami souhláskovými v alfasylabickém thajském písmu, které samostatnými grafémy jsou (2020, s. 261).

V jednom případě však české diakritikon neodpovídá jen distinktivnímu rysu, nýbrž fonému, a to háček fonému /j/, resp. /ň/ ve spojeních |bě|, |pě|, |vě|, |fě|, |mě|. To je sice možná podivný závěr (došel k němu také P. Sgall (1994, s. 174)), ale odůvodněný: |b| obvykle odpovídá /b/, |e| /e/, takže na /j/ zbývá |ˇ|, atd. Ještě podivnějším závěru, že by háček byl samostatným grafémem, a to podle podmínky minimálnosti všude, kdežto čárka a kroužek ne, by však snad zabránila první podmínka, protože háček není možné nahradit jiným stejně umístěným grafémem, tedy nemá rozlišovací schopnost sám o sobě (ale existují ovšem páry typu ⟨vědou⟩ – ⟨vedou⟩, ⟨vědou⟩ – ⟨vjedou⟩).

Třetí podmínka, tj. podmínka minimálnosti, je v nějaké podobě jistě nutná; odpovídá Lockwoodovu návrhu, aby byly grafémy vyčleňovány na nejnižší úrovni, která má systematický vztah k jazyku. Někdy však popírá druhou, tj. to, že má grafém odpovídat nějaké jednotce. Tak podle toho např. (česká) spřežka ⟨ch⟩ není grafémem, protože ⟨c⟩ i ⟨h⟩ už jsou samostatnými grafémy (D. Meletis uvádí jak příklad obdobnou spřežku německou ⟨ng⟩ – /ŋ/, např. ⟨bang⟩ (2020, s. 95–96)). Jenže tím přestanou ⟨c⟩ a ⟨h⟩ být grafémy, protože ve spojení ⟨ch⟩ už *samey o sobě* neodpovídají žádné jednotce⁵. Bylo by ovšem možné říci, že odpovídají jednotce ve spojení s druhým grafémem (srv. Sgall, 1994, s. 171), ale totéž by pak bylo možné říci i o částech grafémů. Kromě toho jsou i jiné případy, kdy písemná jednotka někdy nějaké jazykové jednotce odpovídá, a jindy ne – např. ⟨d⟩ ve slově ⟨dcera⟩; spousta takových případů je v pravopise francouzském. Druhou podmínku bych tedy oslabil tak, že grafém odpovídá nějaké jednotce

⁵Ve starším, ale obsahově v podstatě stejném článku s definicí grafému D. Meletis říká, že grafém musí odpovídat nějaké jednotce ve všech kontextech, kde se ho používá (2019, s. 11). V knize, kterou tu cituji, to už výslovně neříká, ale ani tuto podmínku výslovně neoslazuje (2020, s. 94).

typicky (srv. Sgall, 1994, s. 171). Obdobně i morfémy, nejmenší jednotky nesoucí význam spojený s nějakou podobou, někdy nějaký jasný význam nemají, např. předpona {z-} ve slově {z-pěv} (srv. Bazell, 1956, s. 45–46).

Třetí podmínka má ještě jeden problém. Podle D. Meletise je minimální i složená jednotka vyhovující první a druhé podmínce, ve které aspoň jedna složka není samostatným grafémem, a jako příklad uvádí německé ⟨qu⟩ a ⟨ch⟩, kde nejsou samostatnými grafémy |q| a |c| (2019, s. 96). To však znamená, že je minimální i jakýkoliv delší řetěz, který |q| nebo |c| obsahuje, nebo přinejmenším jakýkoliv takový, který odpovídá jednomu morfému nebo slovu, tj. jedné jednotce. Napadají mě dvě možnosti, jak tuto podmínku opravit:

- 1) buď ji jen zpřesnit tak, že není možné odebrat žádnou složku, která už je grafémem, aniž tím zbývající část přestane splňovat první a druhou podmínku,
- 2) anebo ji zesílit tak, že grafém nesmí obsahovat ani jednu složku, která by už byla samostatným grafémem.

Co je lepší, nedovedu posoudit. Druhá možnost by měla obdobu v morfe-matické rovině: v ní také mohou být vyčleňovány tzv. zbytkové morfémy jako *ty*, které zbudou po vyčlenění jasných morfémů okolních (např. {mal-**in**-a} podle {ostruž-**in**-a}, {jeřab-**in**-a}), nebo rozdělovány úseky, které nejsou vnímány jako členěné (např. {do-**vol**-it} podle {s-**vol**-it}, {**vol**-ba}) (Slavíčková, 1975, s. 27).

Mohlo by se zdát, že i v původní podobě má podmínka minimálnosti ještě jeden daleko vážnější problém, totiž že rozsekne např. ⟨d⟩ na ⟨c⟩ a ⟨l⟩. Ale na to je prostá odpověď: spojení těchto dvou grafémů vypadá jinak, srv. ⟨do⟩ – ⟨clo⟩.

2.4 Pojetí grafému v mé práci

I když má Meletisova definice problémy, jak jsem v předchozím oddíle ukázal, rozhodl jsem se v této práci použít s několika úpravami jí – je všeobecná a vyzkoušená na různých druzích písma (Meletis, 2020, s. 92–104), dává myslím přesný návod, jak grafémy vyčleňovat, a přitom pro českou písemnou soustavu nevede ke zvlášť nečekané množině grafémů (snad s výjimkou protikladu grafémů velkých a malých).

Jako **grafém** tedy označuji jednotku, která:

- 1) má schopnost rozlišovat význam,

- 2) typicky odpovídá jazykové jednotce (nebo řetězu jazykových jednotek)
a
- 3) je minimální, tj. nesmí se celá skládat z jednotek, které jsou samy grafémy.

Protože se zabývám jen pravopisem slov, neberu v druhé podmínce ohled na interpunkci. Třetí podmínku nijak neměním, protože toho pro českou písemnou soustavu myslím není potřeba.

2.5 České grafémy

V české písemné soustavě jsou potom tyto grafémy:

- samohláskové: ⟨a⟩, ⟨á⟩, ⟨e⟩, ⟨é⟩, ⟨ě⟩, ⟨i⟩, ⟨í⟩, ⟨o⟩, ⟨ó⟩, ⟨u⟩, ⟨ú⟩, ⟨ů⟩, ⟨y⟩ a ⟨ý⟩ a odpovídající velké grafémy (kromě ⟨ě⟩ a ⟨ů⟩);
- souhláskové: ⟨b⟩, ⟨c⟩, ⟨č⟩, ⟨d⟩, ⟨ď⟩, ⟨f⟩, ⟨g⟩, ⟨h⟩, ⟨j⟩, ⟨k⟩, ⟨l⟩, ⟨m⟩, ⟨n⟩, ⟨ň⟩, ⟨p⟩, ⟨r⟩, ⟨ř⟩, ⟨s⟩, ⟨š⟩, ⟨t⟩, ⟨ť⟩, ⟨v⟩, ⟨x⟩, ⟨z⟩ a ⟨ž⟩ a odpovídající velké grafémy.

2.5.1 Psací a tiskací podoby

Psací a tiskací podoby jsou alografy, protože odpovídají téže jednotce (nebo týmž jednotkám) a nemají rozlišovací schopnost (v jednom textu jsou typicky jen jedny).

2.5.2 Velké a malé grafémy

Velká a malá písmena jsou zvláštními grafémy, protože sice odpovídají téže jednotce, ale mají rozlišovací schopnost (nejsou ani komplementárně distribuovaná, ani volně zaměnitelná), srv. ⟨tábor⟩ – ⟨Tábor⟩, ⟨Vrací se z tábora.⟩ – ⟨Vrací se z Tábora.⟩; a také ⟨nato⟩ – ⟨NATO⟩, ⟨SaS⟩ – ⟨SAS⟩. Odpovídající velký grafém nemá jen ⟨ů⟩ a ⟨ě⟩, protože nemohou stát na začátku slova.

Protiklad velkých a malých grafémů se neutralizuje na začátku věty nebo při psaní velkými písmeny.

2.5.3 Diakritika

Diakritika nejsou samostatnými grafémy, protože neodpovídají žádné jednotce a jsou závislá na písemné jednotce, se kterou obsazují stejnou pozici

(háček ve spojeních ⟨bě⟩, ⟨pě⟩, ⟨vě⟩, ⟨fě⟩, ⟨mě⟩ odpovídá fonému /j/ nebo /ň/, ale sám o sobě nemá rozlišovací schopnost, viz odd. 2.3.2).

Toto pojetí odpovídá i Lockwoodovu návrhu, aby byly grafémy vyčleňovány na nejnižší úrovni, která má systematický vztah k jazyku. I když totiž rozdíl mezi jednotkami odpovídajícími diakritizovaným a prostým grafémům většinou odpovídá změně distinktivního rysu (Vachek, 1933, s. 296–300), k většině distinktivních rysů žádná písemná jednotka jasný vztah nemá (srv. Čadil, 1993, s. 11).⁶

Kdyby se však ukázalo, že je přece jen lepší diakritika považovat za samostatné grafémy, nic zásadního by se na mé práci nemuselo měnit: stačilo by grafém nahradit jiným slovem, např. písmeno, pro jednotku, která je buďto základním grafémem, nebo spojením grafému základního a diakritického.

2.5.4 Grafémy ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩

⟨ú⟩ a ⟨ů⟩ jsou zvláštní grafémy, protože mají rozlišovací schopnost: nejsou ani volně zaměnitelné, ani komplementárně distribuované. Existují i minimální páry ⟨kúra⟩ – ⟨kúra⟩ a ⟨cukrů⟩ – ⟨cukrú⟩, ale ty možná nejsou úplně přesvědčivé, protože v prvním je jedním členem přejaté slovo a v druhém citoslovce; jasný by byl pár ⟨odůvodnit⟩ – ⟨odúvodnit⟩ (něco jako {odvodnit}, ale s úvodem místo vody), ale u něho je zase jiný problém, a to ten, že druhé slovo neexistuje. Ale i kdyby podoby ⟨kúra⟩ a ⟨cukrú⟩ neexistovaly – a v roce 1942, kdy J. Vachek psal, že |ú| a |ů| realizují grafém ⟨ū⟩, protože je „rozdíl mezi nimi významově nezávažný“ (1942, s. 265), opravdu počestěná podoba ⟨kúra⟩ ještě neexistovala (nebo aspoň nebyla v PČP) –, na podstatě rozdíl mezi těmito jednotkami by se nic nezměnilo.

2.5.5 Spřežky

Spřežky ⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩, ⟨au⟩ a ⟨eu⟩ viz také 3.2.1.1 nejsou zvláštními grafémy, protože samostatnými grafémy jsou už jejich složky. To, že v těchto spojeních tyto složky neodpovídají žádné jednotce, nevadí, protože stačí, aby nějaké jednotce odpovídaly typicky.

---

⁶Beatrice Primusová nachází vztahy mezi některými fonologickými rysy a rysy písmen (tj. ne jen diakritiky) v latině – ale jde jen o rysy písmen, ne přímo jejich konkrétní části (Primus, 2004).

3 Fonologický princip

Fonologický princip v ideální podobě znamená vzájemně jednoznačný vztah jeden foném $\leftrightarrow$ jeden grafém. Obecně však existují vztahy ne mezi jednotlivými fonémy a grafémy, nýbrž mezi jejich řetězy a ty mohou mít jeden člen, více členů nebo žádný člen (Sgall, 1994, s. 173), srv.:

- /x/ $\rightarrow$ ⟨ch⟩, např. /xvíle/ $\rightarrow$ ⟨chvíle⟩,
- ⟨x⟩ $\rightarrow$ /Ks/, např. ⟨praxe⟩ $\rightarrow$ /praKse/,
- /j/ $\rightarrow$ ⟨∅⟩, např. /teorije/ $\rightarrow$ ⟨teorie⟩,
- ⟨d⟩ $\rightarrow$ /∅/, např. ⟨dcera⟩ $\rightarrow$ /cera/.

Fonologický princip je potom vymezen těmito dvěma podmínkami:

- 1) podmínkou **stejně délky řetězů**, tj.
  - a) každému fonému odpovídá jednočlenný řetěz grafémů a
  - b) každému grafému odpovídá jednočlenný řetěz fonémů;
- 2) podmínkou **vzájemné jednoznačnosti**, tj.
  - a) každému fonému odpovídá vždycky tentýž řetěz grafémů a
  - b) každému grafému odpovídá vždycky tentýž řetěz fonémů.

Tento princip tedy může být porušen dvěma způsoby, navzájem se nevylučujícími:

- 1) jednomu fonému odpovídá vícečlenný nebo nulový řetěz grafémů nebo naopak, tedy je porušena podmínka stejné délky řetězů, nebo
- 2) jednomu fonému odpovídá více řetězů grafémů nebo naopak, tedy je porušena podmínka jednoznačnosti (v jednom nebo obou směrech).

3.1 České fonémy

Pro češtinu počítám s týmiž fonémy, které uvádí Zdena Palková (2017), jen za samostatný foném považuji i /ʒ/:

- samohlásky
  - krátké: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/;
  - dlouhé: /í/, /é/, /á/, /ó/, /ú/;

- dvojhlasíky: /ë/, /ä/, /ö/;
- souhlásky
  - jedinečné (tj. bez fonologického rysu znělosti): /l/, /r/, /j/, /m/, /n/, /ň/, /ř/;
  - párové
    - * neznělé: /s/, /š/, /f/, /x/, /c/, /č/, /t/, /ť/, /p/, /k/;
    - * znělé: /z/, /ž/, /v/, /h/, /z/, /ž/, /d/, /ď/, /b/, /g/.

3.1.1 Sporné fonémy

- 1) Dvojhlasíky /ë/, /ä/, /ö/ považují za jediný foném, a ne spojení dvou fonémů, protože je rozdíl např. mezi /prödiT/ a /proudiT/ (k {proud}, resp. {udit}), srv. Palková (1994, s. 196–198).
- 2) Podobně i afrikáty /c/, /č/, /z/, /ž/, protože i když je možné místo [ts] vyslovit [c] atd., naopak to možné není, tj. např. [počít] může být jak {počít}, tak {podšít}, ale [potšít] jen {podšít}. Důvody pro dvoufonémové pojetí uvádí Aleš Bičan (2017a).
- 3) Protože se zabývám i přejatými slovy, považují za samostatné fonémy i /ó/, /ë/, /ä/, /z/, /ž/, /g/; ty nejsou s /o/, /eu/, /au/, /c/, /č/ a /k/ ani komplementárně distribuované, ani volně zaměnitelné (viz odd. 2.3.2.1), srv. také /lože/ – /lóže/, /čin/ – /žin/, /král/ – /grál/.

3.1.2 Neutralizace znělosti

U párových souhlásek se v některých kontextech, zhruba řečeno před další párovou souhláskou nebo na konci fonologického slova, neutralizuje fonologický protiklad znělosti, tj. fonetický rys znělosti ztrácí rozlišovací schopnost (podrobně viz Bičan, 2017b). Jsou pak tři možnosti, jak foném v takových případech určit (Šefčík, 2013, s. 334):

- 1) jako foném se znělostí fónu jej realizujícího, nebo
- 2) jako foném se znělostí původní, tj. tou, kterou má daný morfoném v kontextu se zachovanou znělostí, nebo
- 3) jako foném bez fonologického rysu znělosti neboli **archifoném**.

Tak např. [obras] je možné určit jako /obras/, /obraz/, nebo /obraS/.

První možnost je logicky neslučitelná s chápáním změn znělosti jako neutralizace (Bičan, 2017b) a je buď jak buď neúsporná: znamená, že je stejný jev

- u souhláskových fonémů se znělostním protějškem morfonologickou alternací (např. /obras/, /obrazu/), kdežto
- u fonémů bez něho – tj. /ř/ a v domácí slovní zásobě také /c/, /č/, /k/, /v/ – alofonií (např. /tvář/, /tváře/ – [tvář̩], [tváře]) (srv. Pettersson, 1975, s. 140).

V pracích o českém pravopise je však tato možnost běžná, viz Vachek (1933, s. 296), Starý (1992, s. 24), Sgall (1994, s. 284), Kučera (1999, s. 302).

Druhá a třetí možnost (tzn. původní foném a archifoném) se navzájem nevyklučují, jen se liší hloubkou rozboru. Ondřej Šefčík však upozorňuje, že určit původní foném je možné jen někdy, a rozlišuje podle toho neutralizaci:

- a) **dynamickou**, kdy to možné je (např. /hrad/, /platba/), a
- b) **statickou**, kdy to možné není (např. /Stát/, /Sdát/⁷) (2013, s. 336).

V této práci dávám přednost pojetí archifonémovému, protože nechci určovat fonémy v závislosti na tom, kterých morfémů jsou součástí. (Je však pravda, že čistě ze zvukové podoby není možné zjistit ani to, že nastává neutralizace, nebo aspoň ne to, kde přesně nastává; tak např. z podob [zdát] a [stát] není možné určit, zda má znělost neutralizovanou první nebo druhá souhláska.)

3.2 Způsoby porušování fonologického principu

3.2.1 Porušování podmínky stejné délky řetězů

3.2.1.1 Vícečlenný řetěz na jedné straně

Jednomu fonému může odpovídat řetěz více grafémů a jednomu grafému může odpovídat řetěz více fonémů; z toho také vyplývá, že grafému může odpovídat nějaký foném teprve ve spojení s dalším grafémem a fonému nějaký grafém teprve ve spojení s dalším fonémem.

Řetězu více grafémů odpovídajícímu jednomu fonému se tradičně říká **spřežka** (v referenčním pojetí jde ovšem o jediný, složený grafém) (Kunstovný, 1914, s. 6; Vachek, 1942, s. 266–267; Beneš, 2013, s. 134); P. Sgall

---

⁷Jako příklad tu O. Šefčík uvádí /Tbát/ a /Tkát/, u druhého je však možné určit původní foném podle /úteK/.

jej označuje jako bigrafém nebo trigrafém (1987b, s. 13–14). V českém pravopise je šest spřežek, složených ze dvou grafémů: ⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩, ⟨au⟩ a ⟨eu⟩. Skutečně nepravidelný vztah grafémů k fonému je jen u ⟨ch⟩⁸; u ostatních odpovídají grafémy složkám afrikát, resp. dvojhhlásek, srv. jejich složené znaky v IPA. Podmínka stejné délky řetězů u nich tedy není tak vážně porušena; porušena je však podmínka druhá, tj. jednoznačnosti, viz odd. 3.2.2.

Grafém odpovídající řetězu více fonémů ustálené pojmenování nemá. O. Uličný jej označuje jako kumulativní (2013, s. 142) nebo klastrový (2018, s. 375), ale to na mne působí jen jako cizí pojmenování pro spřežku; jako lepší mi připadá označovat takové grafémy jako **polyfonní**, jak popisuje grafém ⟨ě⟩ M. Beneš (2013, s. 136). Kromě grafému ⟨ě⟩ po ⟨b⟩, ⟨p⟩, ⟨v⟩, ⟨f⟩ a ⟨m⟩ je polyfonní ještě ⟨x⟩ v přejatých slovech.

(Při dvoufonémovém pojetí (viz odd. 3.1.1) dvojhhlásek by řetězy jim odpovídající už spřežkou nebyly. Při dvoufonémovém pojetí afrikát by nebyly spřežkou řetězy ⟨dz⟩ a ⟨dž⟩, a naopak by ⟨c⟩ a ⟨č⟩ byly polyfonními grafémy; tak jako tak tedy český pravopis tyto případy neřeší jednotně.)

3.2.1.2 Vícečlenný řetěz na obou stranách

Vedle vztahů, kde je vícečlenný řetěz jen na jedné straně, je možné uvažovat i o vztazích, kde je na obou.

Tak J. Vachek říká: „Bude jen zcela důsledné, budeme-li pod pojmem spřežky rozumět nejen spojení dvou (nebo více) grafémů k označení *jediného* fonému, nýbrž vůbec každé spojení dvou neb více grafémů, které jako celek označuje jinou fonologickou hodnotu než součet fonémů, jež složky této spřežky zpravidla označují.“ (1942, s. 268) Jako spřežky potom kromě ⟨ch⟩ označuje také řetězy ⟨dě⟩, ⟨tě⟩, ⟨ně⟩, ⟨bě⟩, ⟨pě⟩, ⟨vě⟩, ⟨fě⟩, ⟨mě⟩, ⟨di⟩, ⟨ti⟩, ⟨ni⟩, ⟨dy⟩, ⟨ty⟩, ⟨ny⟩ (1942, s. 292–293, 299). Vachkovo pojetí spřežek přejímá O. Uličný a doplňuje k nim řetězy ⟨dí⟩, ⟨tí⟩ a ⟨ní⟩ a dále rozlišuje jako zvláštní spřežky ⟨di⟩, ⟨ti⟩ a ⟨ni⟩ ve slovech domácích a přejatých; naopak ⟨dy⟩, ⟨ty⟩ a ⟨ny⟩ jako spřežky neuvádí (2018, s. 376). P. Sgall řetězy typu ⟨ch⟩ a ⟨dě⟩ odděluje: první označuje jako bigrafémy (viz odd. 3.2.1.1) a druhé jako kvazibigrafémy a ty definuje jako řetězy grafémů, jejichž výslovnost se liší od řetězu fonémů odpovídajících jednotlivým grafémům⁹;

⁸Bylo by možné říci, že ⟨c⟩ odpovídá změně znělosti fonému odpovídajícího grafému ⟨h⟩ a že by tedy mělo podobnou funkci jako diakritika, ale to je zjevný nesmysl.

⁹„[...] if g_i and g_j are used as variables for graphemes, $g_i g_j$ is called a quasi-bigrapheme, if an element of $\text{Pron}(g_i g_j)$ differs from the concatenation of $\text{Pron}(g_i)$ and $\text{Pron}(g_j)$, although this element is not a single phoneme.“

jako příklad uvádí ⟨qu⟩ a ⟨di⟩, ⟨ti⟩, ⟨ni⟩, ⟨dě⟩, ⟨tě⟩ a ⟨ně⟩ (1987b, s. 13–14).

Chápat řetězy typu ⟨dě⟩ jako zvláštní grafematické jednotky je jistě možné a někdy i výhodné (srv. Starý, 1992, s. 45–46) a potom se může hodit pro ně mít i nějaké pojmenování; uvedená pojetí však mají problémy.

Především řetězy ⟨dy⟩, ⟨ty⟩ a ⟨ny⟩ (ani ⟨dý⟩, ⟨tý⟩ a ⟨ný⟩) nesplňují Vachkovu definici, protože v nich každý grafém odpovídá obvyklému fonému. Totéž platí i pro řetězy ⟨di⟩, ⟨ti⟩ a ⟨ni⟩ v přejatých slovech, které jako spřežky označuje O. Uličný (ostatně i on o nich říká, že „zřejmě přes příslušnost k cizímu grafickému kódu fonologický princip českého pravopisu sdílejí“ (2015, s. 270)). Kdežto u J. Vachka je možné, že zařadil ⟨dy⟩, ⟨ty⟩ a ⟨ny⟩ mezi spřežky jen omylem, O. Uličný zařazení ⟨di⟩, ⟨ti⟩ a ⟨ni⟩ v přejatých slovech mezi spřežky obhajuje, a to takto: „také spojení *di ti ni* v přejatých slovech je třeba chápat jako digrafy, neboť zde jde o protiklad registrů psaného textu „domáci vs. přejatý výraz“, kde se vždy první písmeno vyslovuje odlišně“. Toto vysvětlení bohužel nechápu. Kromě toho by pak bylo možné – ale smysl toho by mi stejně jako u ⟨di⟩, ⟨ti⟩ a ⟨ni⟩ v přejatých slovech unikal – prohlásit za spřežky (a to zvláštní) i řetězy grafémů ⟨ch⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩, ⟨ou⟩, ⟨au⟩ a ⟨eu⟩ na morfémovém švu (např. ⟨podzim⟩, ⟨použít⟩), protože tam sice oba grafémy odpovídají obvyklým fonémům, ale jinde odpovídají něčemu jinému.

Problém je však už v definicích. Vachkova ani Sgallova výslovně neříkají, zda ve spřežce, resp. kvazibigrafému musí odpovídat jiné než obvyklé fonologické hodnotě

- a) každý grafém, nebo
- b) aspoň jeden.

Z uvedených řetězů však vyplývá, že platí druhá možnost; výslovně to také říká O. Uličný (2017, s. 1). Při první možnosti by totiž nebyly spřežkami ⟨bě⟩, ⟨pě⟩, ⟨vě⟩, ⟨fě⟩ a ⟨mě⟩, protože v nich první grafém odpovídá obvyklému fonému¹⁰, a ⟨di⟩, ⟨ti⟩ a ⟨ni⟩ (a ⟨dí⟩, ⟨tí⟩ a ⟨ní⟩), protože v nich obvyklému fonému odpovídá grafém druhý. Druhá možnost však znamená, že je spřežkou nejen např. řetěz ⟨bě⟩, ale také jakýkoliv delší řetěz jej obsahující. Že by k takovému nesmyslnému závěru skutečně mohla Vachkova nebo Sgallova definice vést, ukazuje to, že O. Uličný nepovažuje za spřežku

¹⁰Protože např. ⟨b⟩ obvykle odpovídá fonému /b/, je úspornější rozložit vztah ⟨bě⟩ – ⟨bje⟩ na vztahy ⟨b⟩ – /b/ a ⟨ě⟩ – /je/. Z morfonologického hlediska by však dávalo smysl i: ⟨b⟩ – /bj/, ⟨ě⟩ – /e/ (srv. ⟨doba⟩, ⟨době⟩ – /doba/, /dobje/). Potom by však grafém ⟨ě⟩ vždycky odpovídal fonému /e/ (protože pro ⟨dě⟩ – /de/ zjevně platí ⟨d⟩ – /d/, ⟨ě⟩ – /e/ a podobně pro ⟨tě⟩ a ⟨ně⟩) a řetězy s ⟨ě⟩ by zase nebyly spřežkami.

samo ⟨qu⟩, nýbrž ⟨qua⟩, ⟨que⟩, ⟨qui⟩ a ⟨quo⟩ (2018, s. 375) (po ⟨qu⟩ mohou následovat i jiné grafémy, srv. např. ⟨boutiquu⟩, ⟨boutiquu̇⟩, ⟨boutiquy⟩); dalším logickým krokem by bylo prohlásit za spřežku každé slovo, které ⟨qu⟩ obsahuje.

Problém je dále s grafémem ⟨ě⟩, protože u něho vzhledem k omezené distribuci není vlastně možné určit, která z odpovídajících fonologických hodnot, tj. /e/ (po ⟨d⟩, ⟨t⟩, ⟨n⟩), /je/ (po ⟨b⟩, ⟨p⟩, ⟨v⟩, ⟨f⟩) a /ňe/ (po ⟨m⟩), je u něho obvyklá (srv. Sgall, 1987b, s. 14).

Buď jak buď, řetězy jako ⟨ch⟩ a řetězy jako ⟨dě⟩, ⟨bě⟩ nebo ⟨di⟩ jsou prostě něco jiného, a J. Vachek tedy pojem spřežky logicky nerozšířil, jak tvrdí – viz „bude jen zcela důsledné“ (srv. také vyjádření O. Uličného, že J. Vachek „ukázal“, že spřežka není jen ⟨ch⟩ (2017, s. 1)) –, nýbrž *předefinoval*. Grafémy v ⟨ch⟩ totiž samy o sobě ničemu neodpovídají a fonému /x/ odpovídají až dohromady, kdežto v řetězech druhého typu každý grafém nějakému, i když třeba jinému než obvyklému, fonému nebo řetězu fonémů zjevně odpovídá. Z tohoto hlediska je tedy lepší přístup Sgallův, který tyto typy rozlišuje.

V přehledu vztahů mezi fonémy a grafémy (odd. 3.3) vztahy s vícečlennými řetězy na obou stranách neuvádím: je sice jednodušší např. říci, že řetězu /dě/ vždycky odpovídá řetěz /dě/, a u /ď/ a /e/ se o tom pak už nezmiňovat (jak to dělá P. Sgall v přehledu vztahů fonémů ke grafémům (1994, s. 283–284)), ale pochopení věci, totiž toho, jak jsou vztahy *jednotlivých* fonémů a grafémů jednoznačné a v jaké míře je porušován fonologický princip, to myslím spíše škodí (srv. Kučera, 1999, s. 302–303).

3.2.1.3 Nulový řetěz na jedné straně

Jednomu fonému může odpovídat nulový řetěz grafémů a grafému může odpovídat nulový řetěz fonémů. Grafém v druhém případě se tradičně označuje jako **němý** (Meletis, 2020, s. 321), v prvním případě by bylo možné mluvit o **grafémové nule**.

V českém pravopise je jediným případem, kdy foném celkem pravidelně odpovídá grafémové nule, /j/ mezi samohláskami v přejatých slovech, např. /teorije/ – ⟨teorie⟩.

Určit, které grafémy jsou němé, je však složitější, protože záleží na tom, z jakého výslovnostního stylu se vychází, resp. jak se případy zjednodušené výslovnosti fonologicky rozebírají. Jde hlavně o vypouštění fónů v souhláskových skupinách, např. [praští] – ⟨pražští⟩, [sem] – ⟨jsem⟩ ap. Většinou platí, že není nutné, tedy každý grafém v odpovídajících písemných řetězech je

v nich možné vyslovit, ale taková výslovnost je aspoň částečně pod vlivem právě písemné podoby (srv. Kunstovný, 1914, s. 14; Krčmová, 1995, s. 58); někdy by navíc působila přepjatě nebo až hyperkorektně (např. [cenní], [tcera]). V přehledu vztahů mezi fonémy a grafémy (odd. 3.3) od zjednodušení souhláskových skupin odhlížím, abych jej příliš nekomplikoval (srv. Sgall, 1994, s. 280). To by mohlo působit jako rozpor s tím, jak přistupuji k souhláskám s neutralizovanou znělostí, totiž jako k archifonémům, a ne fonémům s původní znělostí (viz odd. 3.1.2), ale je tu rozdíl: neutralizace znělosti je povinná, zjednodušování souhláskových skupin ne.

3.2.2 Porušování podmínky jednoznačnosti

Jednomu fonému mohou v různých kontextech odpovídat různé řetězy grafémů a jednomu grafému mohou v různých kontextech odpovídat různé řetězy fonémů; z toho také vyplývá, že různé řetězy grafémů mohou odpovídat témuž fonému a různé řetězy fonémů témuž grafému.

Vztahy mezi fonémy a grafémy je pak možné rozlišovat podle toho,

- 1) v jakých kontextech jsou jednoznačné nebo nejednoznačné a
- 2) na jaké úrovni je u nich nejednoznačnost odklizená.

Podle prvního kritéria rozlišují kontext:

- a) příznakový, tj. určený specifickými okolními fonémy nebo grafémy nebo postavením ve slově nebo větě, a
- b) nepříznakový, tj. takový, které je doplňkem ke kontextům příznakovým (neboli takový, u kterého je jednodušší vyjmenovat, které případy do něho nepatří než které ano).

Toto dělení odpovídá prvotním a druhotným přechodům u Zdeňka Starého (1992, s. 49).

Podle druhého kritéria rozlišují vztah:

- a) naprosto jednoznačný, tj. takový, kdy danému fonému, resp. grafému odpovídá ve všech kontextech tentýž řetěz grafémů, resp. fonémů;
- b) jednoznačný ve fonologickém, resp. grafematickém kontextu, tj. ten, kdy danému fonému, resp. grafému odpovídá v daném kontextu jediný řetěz grafémů, resp. fonémů (srv. Starý, 1992, s. 45–46; Sgall, 1994, s. 173);

- c) nejednoznačný (ve fonologickém, resp. grafematickém konextu), tj. takový, kdy je nejednoznačnost (v daném kontextu) odklizená až na vyšší úrovni, morfematické nebo lexikální.

Podrobněji dělí vztahy mezi fonémy a grafémy (resp. jejich řetězy) P. Sgall – případy, kdy je nejednoznačnost odklizená až na vyšší úrovni, rozlišuje podle obecnosti pravidla, které se u nich uplatňuje (1994, s. 173); v tomto oddíle je nerozlišuji proto, že se tu zabývám jen fonologickým principem.

3.3 Vztahy mezi fonémy a grafémy

3.3.1 Úvod

V tomto oddíle uvádím vztahy jednotlivých fonémů k řetězům grafémů a jednotlivých grafémů k řetězům fonémů (tj. foném → grafémy a grafémy → fonémy). Je to přehled v několika ohledech zjednodušený:

- Uvádím jen malé grafémy. Protiklad velkých a malých grafémů způsobuje, že naprosto jednoznačný není žádný vztah foném → grafém (grafémy ⟨û⟩ a ⟨ě⟩ sice odpovídající velký grafém nemají, ale ty zase způsobují jinou nejednoznačnost), ale vzhledem k obecnosti tohoto jevu by bylo zbytečné na něj zvlášť upozorňovat u každého fonému a grafému. Když pak nějaký vztah fonému ke grafému označuji jako jednoznačný, myslím tím „jednoznačný až na protiklad velkých a malých grafémů“.
- Za překážku jednoznačnosti dále nepovažuji případy, kdy nějakému pravidlu odporují jen některé specifické, pokud možno málo početné jevy, jako je např. ⟨i⟩ po tvrdých souhláskách v citoslovcích nebo ⟨s⟩ – /z/ v přejatém zakončení ⟨-ismus⟩; ale ne např. ⟨y⟩ po obojetných souhláskách.
- Odhlížím od zjednodušování souhláskových skupin (ve většině případů tak jen uvažuji pečlivou výslovnost), viz odd. 3.2.1.3.
- Když se některý jev týká jen přejatých slov (přesněji řečeno přejatých morfémů, viz Adam (2010, s. 94)), vždycky na to upozorňuji. Uvažuji jen ty písemné cizosti, které zůstávají u slov jinak počestěných. Jmenovitě jde o ⟨i⟩/⟨y⟩, ⟨x⟩ a grafémovou nulu odpovídající /j/ mezi samohláskami, srv. ⟨krize⟩ (⟨z⟩ místo původního ⟨s⟩, ale zůstává ⟨i⟩ po tvrdé souhlásce), ⟨extrém⟩ (⟨é⟩ místo ⟨e⟩, ale ⟨x⟩), ⟨teorie⟩ (⟨t⟩ místo ⟨th⟩, ale ⟨ø⟩ – /j/) atp.; ale ne např. o ⟨w⟩ nebo ⟨qu⟩ (podoby

jako ⟨western⟩ nebo ⟨aquapark⟩ sice neobsahují žádné další písemné cizosti, ale jsou nepočestěné v tom smyslu, že jsou stejné jako původní podoby). Odhlížím také od nejednoznačnosti vztahu mezi samohláskovou délkou a čárkou (např. jen ⟨telefon⟩, ale ⟨milión⟩ i ⟨milion⟩), protože to je spíše věc zmatečné kodifikace než pravopisu samého.

- Neberu ohled na to, že je nejednoznačnost někdy omezena jen na některé morfémy, a tedy jen na některé řetězy fonémů (srv. Sgall, 1987a, s. 84) – např. že /vje/ může odpovídat ⟨vje⟩ jen na začátku slova (nebo ještě po předponě {ne-}) nebo že /ú/ po samohlásce vždycky odpovídá ⟨ú⟩.

Soustavný přehled vztahů fonémů ke grafémům (referenčně pojatým) podává M. Beneš (2013, s. 127–138), viz také odd. 2.2.5, jen v něm opomíjí neutralizaci znělosti. Nepravidelnostmi ve vztazích fonémů ke grafémům (méně i v opačném směru) se ovšem zabývá i řada dalších prací (Kunstovný, 1914; Zubatý, 1919; Vachek, 1933; Sgall & Novák, 1964; Starý, 1992; Uličný, 2013 ad.); za zvláštní zmínku stojí Sgallův soupis „pravidel zapisování českých fonémů grafémy“ (1994, s. 283–284).

3.3.2 Samohlásky

3.3.2.1 Fonémy → grafémy

3.3.2.1.1 Naprosto jednoznačné vztahy

- /a/ → ⟨a⟩; /o/ → ⟨o⟩; /u/ → ⟨u⟩
- /é/ → ⟨é⟩; /á/ → ⟨á⟩; /ó/ → ⟨ó⟩
- /ö/ → ⟨ou⟩; /ë/ → ⟨eu⟩; /ä/ → ⟨au⟩

3.3.2.1.2 /i/, /í/

Foném /i/ v tomto oddíle zastupuje i /í/ a grafém ⟨i⟩, resp. ⟨y⟩ i ⟨í⟩, resp. ⟨ý⟩.

To, zda může fonému /i/ odpovídat grafém ⟨i⟩, nebo ⟨y⟩ – neboli *jota* a *upsilon* (tak např. Starý, 1992, s. 49) –, záleží jednak na předcházejícím fonému, jednak na tom, zda je /i/ v domácím, nebo přejatém morfému.

Pro /i/ v domácích morfémech platí tyto vztahy:

- jednoznačně v příznakovém kontextu:
  - po /ž/, /š/, /č/, /ř/, /j/, /d/, /t/, /ň/ (neboli po *měkkých* souhláskách) → ⟨i⟩

- po /h/, /x/, /k/, /r/, /d/, /t/, /n/, /g/ (po *tvrdých*) → ⟨y⟩
- nejednoznačně v příznakovém kontextu: po /b/, /f/, /l/, /m/, /p/, /s/, /v/, /z/, /c/ (po *obojetných*) → ⟨i⟩, ⟨y⟩

Pojmenování „měkká“, „tvrdá“ a „obojetná souhláska“ bývají kritizována, jednak že jsou přívlastky „měkká“ a „tvrdá“ foneticky chybné, jednak že v pravopisu nejde o souhlásky, ale o grafémy (viz Komárek, 1975; Adam, 2010). Robert Adam místo toho navrhuje pojmenování „jotová“, „ypsilonová“ a „obojetná písmena“; k obojetným snad řadí i ⟨d⟩, ⟨t⟩ a ⟨n⟩ (2010, s. 96–97). Ve výše uvedených vztazích fonému /i/ ke grafémům ⟨i⟩, ⟨y⟩ mi však přijde přirozenější odvolávat se na okolí fonologické, a ne grafematické (navíc u ⟨d⟩, ⟨t⟩ a ⟨n⟩ by bylo stejně potřeba rozlišovat, jakým fonémům odpovídají) a potom je užitečné mít pojmenování i pro druhy předcházejících *fonémů*. (Ty jsou kromě toho důležité i v tvarosloví pro rozlišování měkkých a tvrdých skloňovacích typů (Komárek, 1975, s. 234–235) a vydělují se i fonologicky tím, před kterými samohláskami převážně předcházejí (Vachek, 1933, s. 312–313).)

Grafém ⟨c⟩ bývá tradičně označován jako měkký, ale je prostou skutečností, že se po něm někdy vyskytuje i ⟨y⟩ (např. ⟨tácý⟩), a je tedy z definice obojetný (více viz Adam, 2003). Grafém ⟨g⟩ se obyčejně mezi tvrdými, měkkými a obojetnými grafémy neuvádí, ale měl by patřit tak jako ⟨k⟩ mezi tvrdé (srv. ⟨kolegyně⟩, ⟨fugy⟩ ap.) (Adam, 2010, s. 94); problém je jen s morfonologicky nepravidelným typem ⟨Olgin⟩ (pravidelná podoba by byla {Olžin}).

V přejatých morfémech může fonému /i/ odpovídat ⟨i⟩ i ⟨y⟩ i po tvrdých souhláskách (např. ⟨krize⟩, ⟨organizace⟩), a platí v nich tedy tyto vztahy:

- jednoznačně v příznakovém kontextu: po měkkých souhláskách → ⟨i⟩
- nejednoznačně v nepříznakovém kontextu: → ⟨i⟩, ⟨y⟩

3.3.2.1.3 /e/

- jednoznačně v příznakovém kontextu:
  - po /ď/, /ť/, /ň/, ale ne po /mň/ → ⟨ě⟩
  - dohromady s předcházejícím /j/ po /p/, /f/ → ⟨ě⟩
- nejednoznačně v příznakovém kontextu:
  - dohromady s předcházejícím /j/ po /b/, /v/ → ⟨ě⟩, ⟨je⟩

- dohromady s předcházejícím /ň/ po /m/ → ⟨ě⟩, ⟨ně⟩
- jednoznačně v nepříznačkovém kontextu: → ⟨e⟩

3.3.2.1.4 /ú/

- jednoznačně v příznakovém kontextu: na začátku slova → ⟨ú⟩
- nejednoznačně v nepříznačkovém kontextu: → ⟨ů⟩, ⟨ú⟩

3.3.2.2 Grafémy → fonémy

3.3.2.2.1 Naprosto jednoznačné vztahy

- ⟨i⟩, ⟨y⟩ → /i/
- ⟨á⟩ → /á/; ⟨é⟩ → /é/; ⟨í⟩, ⟨ý⟩ → /í/; ⟨ó⟩ → /ó/; ⟨ú⟩, ⟨ů⟩ → /ú/

3.3.2.2.2 ⟨a⟩, ⟨e⟩, ⟨o⟩

- nejednoznačně v příznakovém kontextu: dohromady s následujícím ⟨u⟩ → /ä/, /au/; /ë/, /eu/; /ö/, /ou/
- jednoznačně v příznakovém kontextu: → /a/; /e/; /o/

V domácích slovech dvojhlásky /ä/ a /ë/ nejsou, takže jsou v nich vztahy grafémů ⟨a⟩ a ⟨e⟩ naprosto jednoznačné.

3.3.2.2.3 ⟨u⟩

- nejednoznačně v příznakovém kontextu: dohromady s předcházejícím ⟨a⟩, ⟨e⟩, ⟨o⟩ → /ä/, /au/; /ë/, /eu/; /ö/, /ou/
- jednoznačně v příznakovém kontextu: → /u/

3.3.2.2.4 ⟨ě⟩

- jednoznačně v příznakovém kontextu:
  - po ⟨d⟩, ⟨t⟩, ⟨n⟩ → /e/
  - po ⟨b⟩, ⟨p⟩, ⟨v⟩, ⟨f⟩ → /je/
  - po ⟨m⟩ → /ně/

3.3.3 Jedinečné souhlásky

3.3.3.1 Fonémy → grafémy

3.3.3.1.1 Naprosto jednoznačné vztahy

- /l/ → ⟨l⟩; ⟨m⟩ → /m/; /n/ → ⟨n⟩; /r/ → ⟨r⟩; /ř/ → ⟨ř⟩

3.3.3.1.2 /j/

- nejednoznačně v příznakovém kontextu:
  - dohromady s následujícím /e/ po /b/, /v/ → ⟨ě⟩, ⟨je⟩
  - mezi /i/ a samohláskou → ⟨j⟩, ⟨ø⟩
- jednoznačně v příznakovém kontextu: dohromady s následujícím /e/ po /p/, /f/ → ⟨ě⟩
- jednoznačně v nepříznakovém kontextu: → ⟨j⟩

/j/ mezi /i/ a samohláskou může odpovídat grafémové nule jen v přejatých slovech, např. /teor**i**je/ → ⟨teor**i**e⟩, ale /b**i**je**K**ce/ – ⟨b**i**je**k**ce⟩.

3.3.3.1.3 /ň/

- jednoznačně v příznakovém kontextu: před /e/, /i/, /í/, ale ne v řetězu /mňe/ → ⟨n⟩
- nejednoznačně v příznakovém kontextu: dohromady s následujícím /e/ po /m/ → ⟨ě⟩, ⟨ně⟩
- jednoznačně v nepříznakovém kontextu: → ⟨ň⟩

3.3.3.2 Grafémy → fonémy

3.3.3.2.1 Naprosto jednoznačné vztahy

- ⟨j⟩ → /j/; ⟨l⟩ → /l/; ⟨m⟩ → /m/; ⟨ň⟩ → /ň/; ⟨r⟩ → /r/; ⟨ř⟩ → /ř/

3.3.3.2.2 ⟨n⟩

- jednoznačně v příznakovém kontextu: před ⟨ě⟩, ⟨í⟩ → /ň/
- nejednoznačně v příznakovém kontextu: před ⟨i⟩ → /ň/, /n/
- jednoznačně v nepříznakovém kontextu: → /n/

Grafému ⟨n⟩ před ⟨i⟩ může odpovídat /n/ jen v přejatých slovech.

3.3.3.2.3 ⟨∅⟩

- nejednoznačně v příznakovém kontextu: mezi ⟨i⟩ nebo ⟨y⟩ a samohláskovým grafémem v přejatých slovech → /j/, /ø/
  - např. ⟨teorie⟩ → /teorije/, ale ⟨polyetylén⟩ → /polietilén/

3.3.4 Párové souhlásky

3.3.4.1 Fonémy → grafémy

V domácích slovech se (skoro) nevyskytují znělostní protějšky fonémů /v/, /c/, /č/, /k/, a platí v nich tedy tyto naprosto jednoznačné vztahy: /v/ → ⟨v⟩; /c/ → ⟨c⟩; /č/ → ⟨č⟩; /k/ → ⟨k⟩.

U ostatních souhlásek, a když zahrneme i slova přejatá, pak u všech, je jednoznačnost vždycky narušena neutralizací znělosti a u některých z nich i dalšími jevy. Obecně pak platí tyto vztahy s tím, že k nim mohou u jednotlivých grafémů přibýt ještě vztahy v příznakových kontextech:

- nejednoznačně v příznakovém kontextu: při neutralizaci znělosti (viz odd. 3.1.2) → odpovídající znělý a neznělý grafém (řetěz grafémů), tj.:
  - /S/ → ⟨s⟩, ⟨z⟩; /Š/ → ⟨š⟩, ⟨ž⟩; /F/ → ⟨f⟩, ⟨v⟩; /X/ → ⟨ch⟩, ⟨h⟩; /C/ → ⟨c⟩, ⟨dz⟩; /Č/ → ⟨č⟩, ⟨dž⟩; /T/ → ⟨t⟩, ⟨d⟩; /Ť/ → ⟨t⟩, ⟨d⟩; /P/ → ⟨p⟩, ⟨b⟩; /K/ → ⟨k⟩, ⟨g⟩
- jednoznačně v nepříznakovém kontextu: → odpovídající grafém (řetěz grafémů), tj.:
  - /s/ → ⟨s⟩; /š/ → ⟨š⟩; /f/ → ⟨f⟩; /x/ → ⟨ch⟩; /c/ → ⟨c⟩; /č/ → ⟨č⟩; /t/ → ⟨t⟩; /t̥/ → ⟨t̥⟩; /p/ → ⟨p⟩; /k/ → ⟨k⟩
  - /z/ → ⟨z⟩; /ž/ → ⟨ž⟩; /v/ → ⟨v⟩; /h/ → ⟨h⟩; /z̥/ → ⟨dz̥⟩; /ž̥/ → ⟨dž̥⟩; /d/ → ⟨d⟩; /d̥/ → ⟨d̥⟩; /b/ → ⟨b⟩; /g/ → ⟨g⟩

3.3.4.1.1 /d̥/, /t̥/

- jednoznačně v příznakovém kontextu: před /e/, /i/, /í/ → ⟨d̥⟩; ⟨t̥⟩

3.3.4.1.2 /K/, /s/, /z/, /S/

- nejednoznačně v příznakovém kontextu: řetěz /K/ a /s/, /z/ nebo /S/ → ⟨x⟩, ⟨ks⟩, ⟨kz⟩

- např. ⟨jaksi⟩, ⟨takzvaný⟩, ⟨praxe⟩, ⟨klakson⟩, ⟨ekzém⟩

Grafém ⟨x⟩ se vyskytuje jen v přejatých slovech, v domácích slovech jsou řetězy /ks/ a /kz/ jednoznačné.

3.3.4.2 Grafémy → fonémy

3.3.4.2.1 Naprosto jednoznačné vztahy

Na rozdíl od vztahů fonémů ke grafémům by o vztazích v opačném směru bylo možné říci, že u nich neutralizace znělosti jednoznačnost nenarušuje (srv. Kučera, 1999, s. 302) – např. podobu /hrad/ získanou obecným vztahem ⟨d⟩ → /d/ je možné považovat za podobu s původním fonémem (ale to jen u neutralizace dynamické) nebo je možné si v ní rysu znělosti, který se povrchově neutralizuje, prostě nevšimat. Potom jsou naprosto jednoznačné tyto vztahy:

- ⟨č⟩ → /č/; ⟨f⟩ → /f/; ⟨k⟩ → /k/; ⟨p⟩ → /p/; ⟨s⟩ → /s/, ⟨š⟩ → /š/; ⟨t⟩ → /t/
- ⟨b⟩ → /b/; ⟨ḍ⟩ → /ḍ/; ⟨g⟩ → /g/; ⟨v⟩ → /v/

3.3.4.2.2 ⟨ḍ⟩, ⟨ṭ⟩

- jednoznačně v příznakovém kontextu: před ⟨ě⟩, ⟨í⟩ → /ḍ/; /ṭ/
- nejednoznačně v příznakovém kontextu:
  - ⟨ḍ⟩ dohromady s následujícím ⟨z⟩, ⟨ž⟩ → /Tz/, /ʒ/; /Tž/, /ž/
  - před ⟨i⟩ → /ḍ/, /d/; /ṭ/, /t/
- jednoznačně v nepříznakovém kontextu: → /d/; /t/

Fonémy /ʒ/ a /ž/ se vyskytují skoro jen v přejatých slovech, v domácích slovech jsou řetězy ⟨dz⟩ a ⟨dž⟩ jednoznačné. Grafémům ⟨d⟩ a ⟨t⟩ před ⟨i⟩ mohou odpovídat fonémy /d/ a /t/ jen v přejatých slovech.

3.3.4.2.3 ⟨z⟩, ⟨ž⟩

- nejednoznačně v příznakovém kontextu: dohromady s předcházejícím ⟨d⟩ → /Tz/, /ʒ/; /Tž/, /ž/
- jednoznačně v nepříznakovém kontextu: → /z/; /ž/

3.3.4.2.4 ⟨c⟩, ⟨h⟩

- jednoznačně v příznakovém kontextu: řetěz ⟨ch⟩ → /x/
- jednoznačně v nepříznakovém: → /c/; /h/

3.3.4.2.5 ⟨x⟩

- nejednoznačně: → /Ks/, /Kz/ (/KS/)

3.4 Rozsah fonologického principu

Jak vyplývá i z předchozího oddílu, je u fonologického principu podmínka stejné délky řetězů porušována celkem zřídka, kdežto podmínka (vzájemné) jednoznačnosti podstatně častěji. Podmínka jednoznačnosti je pak porušována podstatně méně ve směru foném → grafém než grafém → foném, český pravopis tedy dává přednost hledisku čtoucího před hlediskem píšícího (Sgall & Novák, 1964/65). (K tomu viz také práci Karla Kučery (1998), který se zabývá vývojem pravopisu z hlediska *účinnosti*, tj. poměru počtu fonémů a grafémů ve slovech, a *složitosti*, tj. poměru jednoznačných a nejednoznačných vztahů z hlediska čtoucího a píšícího).

Vzájemně jednoznačných vztahů foném ↔ grafém, tj. ideální podoby fonologického principu, je velmi málo, a to navíc jen tehdy, když odhlédneme od protikladu mezi velkými a malými grafémy (viz odd. 3.3.1). Mezi 40 fonémy a 39 malými grafémy je takových vztahů jen sedm:

- /é/ ↔ ⟨é⟩, /á/ ↔ ⟨á⟩, /ó/ ↔ ⟨ó⟩;
- /l/ ↔ ⟨l⟩, /r/ ↔ ⟨r⟩, /m/ ↔ ⟨m⟩, /ř/ ↔ ⟨ř⟩.

V domácích slovech, kde skoro nebo vůbec nejsou fonémy /ó/, /ë/, /ä/, /g/, /ʒ/, /ž/, /f/ a grafémy ⟨ó⟩, ⟨g⟩, ⟨f⟩, ⟨x⟩, je jich deset:

- /a/ ↔ ⟨a⟩, /é/ ↔ ⟨é⟩, /á/ ↔ ⟨á⟩;
- /l/ ↔ ⟨l⟩, /r/ ↔ ⟨r⟩, /m/ ↔ ⟨m⟩, /ř/ ↔ ⟨ř⟩;
- /k/ ↔ ⟨k⟩, /č/ ↔ ⟨č⟩, /v/ ↔ ⟨v⟩.

Žádné vzájemně jednoznačné vztahy, kde by fonému odpovídala spřežka, nejsou, protože:

- ⟨eu⟩ → /ë/, /eu/; ⟨au⟩ → /ä/, /au/; ⟨ou⟩ → /ö/, /ou/;
- /X/ → ⟨ch⟩, ⟨h⟩; ⟨dz⟩ → /ʒ/, /Tz/; ⟨dž⟩ → /ž/, /Tž/.

Vztahy naprosto jednoznačné spojené se vztahy jednoznačnými v nepříznačném kontextu, tj. vztahy, kdy každému fonému, resp. grafému vždycky nebo kromě některých fonologických, resp. grafematických kontextů, odpovídá jeden řetěz grafémů, resp. fonémů (srv. Sgallovu stupnici jednoznačnosti vztahů (1994, s. 173)), se naproti tomu uplatňují ve většině případů a jsou jádrem fonologického principu. V širším pojetí by k němu pak bylo možné zařadit i vztahy jednoznačné v příznakovém kontextu; tak např. J. Vachek říká: „spřežková spojení, vznikající uplatňováním principu druhého [tj. morfematického], se monopolisují a tím přetvářejí na grafické prostředky, přiřadující se k inventáři, jímž disponuje praxe podle principu prvního [tj. fonologického]“ (1933, s. 317) (k Vachkovu pojetí spřežek viz odd. 3.2.1.2). Potom by fonologický princip splňovala nejen např. podoba ⟨rada⟩, ale i ⟨rady⟩ a ⟨radě⟩.

I tak ovšem zůstane dost případů, kdy je fonologický princip porušován, tj. kdy zůstává vztah mezi fonémy a grafémy na fonologické úrovni nejednoznačný (a dělá tedy písícím, resp. čtoucím potíže). Ve směru řetěz fonémů → řetěz grafémů jsou to tyto vztahy:

- /i/, /í/ po obojetných souhláskách (a v přejatých morfémech i po tvrdých) → ⟨i⟩, ⟨y⟩; ⟨í⟩, ⟨ý⟩
- /ú/ mimo začátek slova → ⟨û⟩, ⟨ú⟩
- /je/ po /b/, /v/; /ně/ po /m/ → ⟨ě⟩, ⟨je⟩; ⟨ě⟩, ⟨ně⟩
- souhlásky s neutralizovanou znělostí → odpovídající znělé a neznělé grafémy (řetězy grafémů)
- /j/ mezi /i/ a samohláskou v přejatých slovech → ⟨ø⟩, ⟨j⟩
- /Ks/, /Kz/, /KS/ v přejatých slovech → ⟨x⟩, ⟨ks⟩, ⟨kz⟩

Ve směru řetěz grafémů → řetěz fonémů:

- ⟨ou⟩ a v přejatých slovech i ⟨au⟩, ⟨eu⟩, ⟨dz⟩, ⟨dž⟩ → /ö/, /ou/; /ä/, /au/; /ë/, /eu/; /ʒ/, /Tz/; /ž/, /Tž/
- ⟨d⟩, ⟨t⟩, ⟨n⟩ před ⟨i⟩ v přejatých slovech → /d/, /d̥/; /t/, /t̥/; /n/, /ñ/ (tento vztah pak rozkolísává i výslovnost českých slov (srv. Sgall & Novák, 1964/65, s. 317))
- ⟨x⟩ (když odpovídající druhý foném nemá neutralizovanou znělost) → /Ks/, /Kz/
- ⟨ø⟩ mezi ⟨i⟩ nebo ⟨y⟩ a samohláskovým grafémem → /j/, /ø/

Fonologickému principu jsou někdy prisuzovány i některé případy těchto nejednoznačných vztahů, jmenovitě ty, kdy fonému (resp. fónu) jej realizují-

címu) odpovídá řetěz grafémů, který mu odpovídá typicky. Tak např. O. Uličný a kol. při výzkumu frekvence pravopisných principů v textu přisuzují

- všechny joty kromě těch, které jsou součástí „spřežek“ s ⟨d⟩, ⟨t⟩, ⟨n⟩ (viz odd. 3.2.1.2), fonologickému principu,
- spřežky s jotou principu „spřežkovému“
- a ypsilony buď skupině „y/ý lexikálního typu“ nebo „y/ý morfologického typu“ (2016, s. 114).

To tedy znamená, že se podle nich řídí např.

- ⟨páni⟩ jiným principem než ⟨hoši⟩, kdežto ⟨pány⟩ stejným jako ⟨hochy⟩, ale obojí jiným než ⟨nyní⟩ a ⟨chyba⟩;
- ⟨psi⟩ stejným principem jako ⟨silný⟩, ⟨široký⟩ a ⟨hoši⟩, ale jiným než ⟨psy⟩;
- ⟨psy⟩ stejným jako ⟨pány⟩.

Podobně přistupuje k pravopisným jevům (i když ne přímo v souvislosti s pravopisnými principy) i P. Sgall v soupisu pravidel pro zapisování fonémů grafémy. V něm má zvláštní pravidlo pro případy, kdy

- fonémům /i/ nebo /í/ odpovídá ypsilon (jak v koncovkách, tak ve vyjmenovaných slovech);
- řetězům /je/ nebo /ňe/ odpovídá ⟨ě⟩;
- fonémům s neutralizovanou znělostí odpovídá grafém s opačnou znělostí, než má fón.

Naopak ty případy, kdy daným řetězům fonémů ve stejných kontextech odpovídá ⟨i⟩, ⟨í⟩, ⟨je⟩ nebo grafémy se stejnou znělostí, řeší až posledním, nejobecnějším pravidlem (Sgallova pravidla jsou částečně uspořádaná, tj. některá se musejí uplatnit dříve než jiná). (1994, s. 283–284)

Takový přístup nepovažuji za vhodný: podoby ⟨páni⟩, ⟨hoši⟩, ⟨pány⟩, ⟨hochy⟩, ⟨nyní⟩ i ⟨chyba⟩ se řídí pravidlem stejné obecnosti (tj. fonému /i/ odpovídá grafém jednoznačně podle druhu předcházející souhlásky) a stejně tak ⟨psi⟩ a ⟨psy⟩ (podle morfematické analogie, viz odd. 4.3.5) a ostatně i ⟨silný⟩ a ⟨syn⟩ (podle příslušnosti k vyjmenovaným slovům nebo slovům s nimi příbuzným; těch je sice méně než slov s jotou, ale sotva o tolik, aby bylo možné je odbýt jako výjimky). Podobně nepovažuji za vhodné přisuzovat fonologickému principu např. podobu ⟨let⟩ (podle [let]), ale ne ⟨led⟩ nebo ⟨objetí⟩, ale ne ⟨obětí⟩ (anebo naopak, vzhledem k tomu, že je ⟨ě⟩ po ⟨b⟩ daleko častější než ⟨je⟩).

3.5 Míra porušování fonologického principu

Různé jevy, které porušují fonologický princip, jej porušují různou měrou.

Při neutralizaci znělosti se v písemné podobě rozlišují znělé a neznělé grafémy odpovídající znělým a neznělým fonémům, jejichž protiklad se jen v daném kontextu ztratil. Podle některých výzkumů dokonce není neutralizace znělosti úplná, a znělé a neznělé fonémy se tedy dají rozlišit i zvukově, jenže na to by mělo jistě vliv právě rozlišování pravopisné (Bičan, 2017b; srv. Pettersson, 1975, s. 149). Tak jako tak však má rozlišování znělých a neznělých grafémů k fonologickému principu přinejmenším blízko. O tom svědčí i to, že je aspoň v některých případech schvalovali i ti, kteří jinak český pravopis kritizovali, např. Frinta (1909, s. 38), Kunstovný (1914, s. 12–13), Sgall & Novák (1964, s. 133).

Naproti tomu výrazněji je fonologický princip porušován u joty a ypsilonu. Těm odpovídá stejný foném všude; rozdíl mezi nimi odpovídá jen někdy rozdíl v druhu předcházející souhlásky (např. ⟨kluci⟩ – ⟨kluky⟩). Podobně odpovídá všude stejný foném i grafémům ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩; rozdíl mezi nimi však poměrně přesně v domácích slovech odpovídá možnost a nemožnost vyslovit před /ú/ ráz.

Porušování fonologického principu také může být omezeno jen na část grafému, na diakritikon (srv. Sgallovu stupnici složitosti řetězu grafémů (1994, s. 174)). U grafémů ⟨ú⟩ i ⟨ů⟩ odpovídá |u| barvě samohlásky, podobně i |e| u grafému ⟨ě⟩ a nefonologické je jen diakritikon. V řetězech ⟨dě⟩, ⟨tě⟩ a ⟨ně⟩ je dokonce jedinou nepravidelností *umístění* diakritika (háček se začal psát až nad další literou, aby byl výraznější (Š., 1920)).

4 Morfematický princip

4.1 Úvod

Obdobně k fonologickému principu by měl **princip morfematický** znamenat vzájemně jednoznačný vztah jeden morfém $\leftrightarrow$ jeden písemný znak (srv. Vachek, 1942, s. 292–293). V české písemné soustavě však pro morfémy typicky zvláštní znaky nejsou (kromě ideogramů jako $\langle \& \rangle$ nebo $\langle \% \rangle$ (Čadil, 1993, s. 13)) a její základní jednotky, grafémy si odpovídají s fonémy, i když ne nutně jednoznačně a jedna ku jedné (viz odd. 3.3). Z toho, že jsou fonémy stavebními jednotkami morfů, tj. realizací morfémů, tedy vyplývá, že jsou morfémy ve vztahu k řetězům grafémů. Potom by morfematický princip měl znamenat vzájemně jednoznačný vztah jeden morfém $\leftrightarrow$ jeden řetěz grafémů. Ani toto vymezení by však nevyhovovalo – v něčem by bylo příliš široké, v něčem naopak příliš úzké:

- Nebylo by úsporné přisuzovat morfematickému principu ty případy, kdy je jednoznačnost uvedeného vztahu aspoň v jednom směru zajištěna už principem fonologickým v užším pojetí, tj. v případech naprosté jednoznačnosti nebo jednoznačnosti v nepříznakovém kontextu (viz odd. 3.4). To se děje tehdy (ale ne vždycky tehdy), když je aspoň v jednom směru jednoznačný i vztah jeden morfém – jeden řetěz fonémů, tj. když je morfém realizován jen jedním morfem, resp. když není morfem homonymní s morfem žádného jiného morfému. To znamená, že morfematický princip se může projevovat jen v těch případech, kdy je morfém realizován více morfy, resp. kdy je morfem jednoho morfému homonymní s morfem morfému jiného; *porušován* však může být morfematický princip vždycky.
- Alomorfie, tj. nejednoznačnost ve vztahu morfém $\rightarrow$ řetěz fonémů (tj. morf), je typicky způsobována tím, že se střídají (alternují) fonémy na daných pozicích v morfému, které pak dohromady tvoří morfonémy (to neplatí pro alomorfii supletivní, kdy se alomorfy fonologicky nepodobají); obvykle se střídají jen některé fonémy, kdežto jiné jsou ve všech morfech stejné. Přisuzovat morfematickému principu písemné podoby morfému, který je realizován více alomorfy, jako celek by potom zase nebylo úsporné, protože jednoznačnost grafémů odpovídajících fonémům, které jsou ve všech alomorfech stejné, může zajišťovat fonologický princip. Princip morfematický se tedy ve směru morfém $\rightarrow$ řetěz grafémů může projevovat jen u grafémů odpovída-

jících střídajícím se fonémům (vhodnějším označením by tedy byl princip *morfonologický* (tak Palková, 1994, s. 35)). Obdobný závěr platí i pro směr řetěz fonémů (morf) → morfém: morfematickému principu je možné přisoudit jen ty grafémy, kterými jsou homonymní morfy písemně rozlišeny.

- Na druhé straně je možné morfematickému principu přisoudit i ty případy, kdy jednoznačný vztah mezi morfémem a jeho písemnou podobou jako celky neplatí, ale kdy je jednoznačný vztah mezi některými jeho morfonémy a grafémy¹¹ (nebo kdy je aspoň méně nejednoznačný než mezi morfonémy a fonémy), např. ⟨vůz⟩, ⟨voz-u⟩ – /vůS/, /voz-u/.
- Lingvisté, kteří mluví o morfematickém principu ve smyslu „zachovávání jednotné podoby morfému“ (tj. ve směru morfém → řetěz grafémů), jej většinou omezují tak, že se projevuje jen tehdy, když je to „možné“ (Kunstovný, 1914, s. 7; Uličný, 2015, s. 271) nebo přesněji když jsou zvukové rozdíly malé (Zubatý, 1919, s. 131; Vachek, 1933, s. 302–303; Beneš, 2013, s. 130). Tak např. J. Vachek říká, že „tendence po korespondenci mluvených a psaných formémů“ se uplatňuje „jen v mezích daných možností“, a jako příklad uvádí rozdíl ⟨dráh-a⟩ – ⟨dráz-e⟩, kde „se fonémová stavba kmenového formému změnila do té míry, že fonologický rozdíl mezi *h* a *z* nelze graficky dobře překlenouti, jako to bylo možno při *t* a *ṭ*, *d* a *ḍ* atp.“ (1942, s. 302–303). Není však žádný všeobecný pravopisný zákon, který by existenci podob jako ⟨dráh-ě⟩ bránil; v českém pravopise ovšem vztah ⟨hě⟩ – /ze/ není, ale to neznamená, že by v něm být *nemohl*. To ukazuje v odpovědi na Vachkovo tvrzení P. Sgall: „Jak ukazuje porovnání s psaním a výslovností např. ruského *e* – *o* nebo *c*, *q* nejen v angličtině a francouzštině, ale i v italštině a španělštině (kde je daleko méně odchylek od fonologického principu), souvisí obecně uznávaná nemožnost psaní **matkě*, **nohě* nebo **dobrě* s tím, že palatalizační alternace tu vznikla před prvními psanými památkami, tedy před vytvořením českého pravopisu.“ (1994, s. 276).
- Někdy by důsledné uplatnění morfematického principu ve směru morfém → řetěz grafémů bylo na škodu, a to nejen tím, že by bylo složité pro píšícího, ale i tím, že by čtoucímu ztěžovalo porozumění. Rozdíly mezi alomorfy totiž někdy nesou význam, např. {s-běr} –

---

¹¹Morfonému může ovšem odpovídat i spřežka, tj. řetěz grafémů, ale pro jednoduchost na to nebudu dále upozorňovat.

{s-bor}; {sluh-a} – {slouh-a}, {dol-ní} – {důl-ní} atd.¹² Snad by tedy bylo vhodné omezit morfematický princip jen na alomorfy, které se vyskytují v rámci jednoho slova slov těsně spojených, jako jsou např. adjektiva a příslovce od nich odvozená.

4.2 Způsoby dodržování morfematického principu

Vztahy mezi fonémy a grafémy, které splňují fonologický princip, není většinou – kromě diakritizovaných grafémů (viz odd. 2.5.3) – možné dále zobecnit. Naproti tomu vztahy ve směru morfém → řetěz grafémů, nebo přesněji (mor)foném v morfému → řetěz grafémů (viz odd. 4.1), které aspoň částečně splňují princip morfematický, zobecnit většinou možné je, a to dvěma způsoby: analogií a odkazem k postavení v morfému.

4.2.1 Analogie

Analogie znamená, že se jevy na úrovni fonologické nejednoznačné (porušující fonologický princip) píšou podle podobných jevů na úrovni fonologické jednoznačných (fonologický princip splňujících); jak říká Z. Starý, analogie nás „vrací ze světa neslyšitelných distinkcí do světa slyšitelného“ (1992, s. 56). U analogie je tedy potřeba určit, od kterých jednotek se má vést ke kterým a který jev se jí má mezi nimi přenášet; úspěšná analogie musí vést k jednoznačnému výsledku (Starý, 1992, s. 56, 58).

Vztahy založené na analogii se liší:

- **přenášeným jevem:** to může být přímo grafém (např. ⟨i⟩ a ⟨y⟩ v koncovkách), jen jeho vlastnost (znělost grafému odpovídajícího souhláskovému archifonému) nebo další jevy (srv. Starý, 1992, s. 57);
- **rozsahem:** analogie může u nejednoznačných vztahů mezi fonémy a grafémy fungovat pro všechny možné grafémy, nebo jen pro některé:
  - u grafémů odpovídajících souhláskovým archifonémům funguje analogie jak pro grafémy znělé, tak neznělé, např. /le $\mathbf{T}$ / – ⟨let⟩ podle ⟨letu⟩, ⟨led⟩ podle ⟨ledu⟩, kdežto
  - u grafémů odpovídajících fonému /ú/ mimo začátek slova funguje analogie jen pro ⟨ú⟩ (např. ⟨neúplný⟩ podle ⟨úplný⟩);

---

¹²Kromě toho moh-ou, resp. můž-ou být mezi alomorfy i rozdíly slohové, ale ty jednoznačně užitečné nejsou.

- **pohotovostí**, tj. tím, jak je slovní tvar, ke kterému se analogie vede, vzdálený od tvaru, od kterého se vede, resp. jak rychle si člověk v nejednoznačných případech takový tvar vybaví (např. ⟨ledu⟩ má k ⟨led⟩ blíže než ⟨hezounký⟩ k ⟨hezký⟩) (srv. Kunstovný, 1914, s. 12–13).

4.2.2 Postavení v morfému

V některých vztazích porušujících fonologický princip odpovídá písemná podoba tomu, kde dané fonémy v morfému jsou: např. fonému /ú/ obyčejně odpovídá ⟨ú⟩ tehdy, když stojí na začátku kořene nebo předpony {ú-}, a ⟨ů⟩ v ostatních případech.

4.3 Nefonologické jevy a morfematický princip

V tomto oddíle se zabývám tím, jak se u jevů porušujících fonologický princip, uvedených v odd. 3.4, uplatňuje princip morfematický a jak je u nich porušován.

4.3.1 Neutralizace znělosti

To, jaký grafém odpovídá souhláskovému fonému s neutralizovaným protikladem znělosti, záleží na tom, zda u něho jde o neutralizaci dynamickou, nebo statickou (viz odd. 3.1.2):

- Při dynamické má grafém skoro vždycky stejnou znělost, jakou má původní foném, resp. foném (nebo grafém jemu odpovídající) na stejném místě v jiném alomorfu s protikladem znělosti zachovaným, např. /le**T**/ – ⟨let⟩ podle /letu/, ⟨letu⟩; ⟨led⟩ podle /ledu/, ⟨ledu⟩. Grafémy se tedy řídí analogií a projevuje se u nich morfematický princip ve směru morfoném → grafém, ale jen ve znělosti, ne i barvě; srv. ⟨roh⟩ /ro**X**/, ⟨rohu⟩, ale ⟨rozích⟩, ⟨růžek⟩.
- Při neutralizaci statické má grafém většinou stejnou znělost, jakou má *fón*, kterým je archifoném realizován, např. /Stá**T**/ [stát] – ⟨stát⟩, /Sdá**T**/ [zdát] – ⟨zdát⟩; mezi výjimky patří např. [řetkef] – ⟨ředkev⟩. Neuplatňuje se tu tedy ani fonologický (viz odd. 3.4), ani morfematický princip. Bylo by možné tu mluvit o principu fonetickém (srv. Uličný, 1998, s. 103); jde o jediný případ v českém pravopise, kdy zvukovému rozdílu bez fonologické platnosti odpovídá i rozdíl písemný.

Hranice mezi dynamickou a statickou neutralizací, resp. mezi psaním analogickým (⟨let⟩, ⟨led⟩) a psaním fonetickým (⟨stát⟩, ⟨zdát⟩) nebo nepravidelným (⟨ředkev⟩) nejsou ostré. Někdy je totiž sporné, zda možná morfeematická analogie neplatí jen z etymologického hlediska, např. ⟨prudký⟩ podle {proudit}. Kromě toho nemusí být analogie vždycky nasnadě; jak ukazuje O. Kunstovný, nejjednodušší je podle jiných tvarů téhož slova nebo u odvozeného slova podle slova základového (1914, s. 12–13).

Lingvisté zabývající se českým pravopisem si zvláště všímají jen grafémů odpovídajících souhláskám neutralizovaným dynamicky (Vachek, 1933, s. 308–310; Uličný et al., 2016 ad.). Vedle toho narážejí na výjimky typu ⟨ředkev⟩ (např. Zubatý, 1919, s. 132), ale pravidelné případy grafémů odpovídajících souhláskám neutralizovaných staticky jako zvláštní typ, nespadaající pod fonologický princip, nevyčleňují.

4.3.1.1 Archifonémy /C/, /Č/, /K/ a /F/

Souhlásky /c/, /č/, /k/ a /v/ v domácích morfémech skoro vůbec nemají znělostní protějšky, tj. tj. /ʒ/, /ž/, /g/ a /f/ (kromě několika výjimek jako {doufat}).

U dynamicky neutralizovaných archifonémů /C/, /Č/, /K/ a /F/ jsou tedy původními fonémy vždycky /c/, /č/, /k/ a /v/ a vždycky jim odpovídají grafémy ⟨c⟩, ⟨č⟩, ⟨k⟩ a ⟨v⟩, např.:

- /léČba/ – ⟨léčba⟩ podle {léčit};
- /Kdo/ – ⟨kdo⟩ podle {koho};
- /Fšexen/ – ⟨všechen⟩ podle {veškerý}.

Archifonémům /K/ a /F/ neutralizovaným staticky odpovídají vždycky grafémy ⟨k⟩ a ⟨v⟩, tedy i tehdy, když jsou realizovány jako [g] nebo [f], např. /Kdöle/ [gdöle] – ⟨kdoule⟩; /Fčela/ [fčela] – ⟨včela⟩ (a ovšem také např. ⟨který⟩, ⟨vdova⟩). Naproti tomu archifonému /Č/ realizovanému jako [ž], který se vyskytuje jen ve slovech {džbán} a {džber} (a slovech příbuzných), odpovídá spřežka ⟨dž⟩.¹³ (Viz také Sgall (1994, s. 273).)

Pro tyto čtyři archifonémy by tedy bylo možné dvě pravidla v odd. 4.3.1 zjednodušit na jedno, a to že jim v domácích morfémech vždycky odpovídají grafémy ⟨c⟩, ⟨č⟩, ⟨k⟩ a ⟨v⟩, kromě výjimek ⟨džbán⟩ a ⟨džber⟩. (Další možností by bylo znělostní protějšky nepovažovat za fonémy a i v neutralizačních pozicích pak určovat místo archifonémů fonémy /c/, /č/, /k/ a

¹³Staticky neutralizovaný archifoném /C/ realizovaný jako [ʒ] se pokud vím v domácích morfémech nevyskytuje.

/v/ (srv. Palková, 2017) a ty by se pak chovaly podobně jako /ř/; viz také odd. 3.3.4.1.)

4.3.1.2 Zvláštní případy

4.3.1.2.1 Morfém {přes}

U koncové souhlásky v předložkovém a předponovém morfému {přes} může být (dynamicky) neutralizována znělost: /přez löku/, /přeze Fšexno/, ale /přeS pole/ [přes], /přeS hory/ [přez]. Vždycky jí odpovídá stejný grafém ⟨s⟩, a je u ní tedy dodržen morfematický princip; na rozdíl od ostatních případů dynamické neutralizace je však jakoby obrácen směr analogie: jako by nevedl od souhlásky s neutralizovanou znělostí k souhlásce se znělostí zachovanou, tj. např. ⟨přez (pole)⟩ podle /přez löku/, nýbrž naopak. (K historii tohoto morfému viz „Přes“ (1929).)

Podobným jevem jsou i starší podoby jako ⟨kurs⟩, ⟨kursu⟩ (/kurS/, /kurzu/), které byly obhajovány výslovností [kurs] (Daneš, 1958, s. 17).

4.3.1.2.2 Nejednoznačná analogie

Základní podmínka analogie, tj. jednoznačnost, je u dynamické neutralizace v několika případech porušena: na stejném místě jsou v alomorfech souhláskové fonémy s různou znělostí, např.:

- /kreSba/ – /krezeP/, ale /kresliT/ ap.: daným fonémům vždycky odpovídá grafém ⟨s⟩, a je tedy dodržen morfematický princip, ale ve tvaru ⟨kreseb⟩ pak fonému ⟨z⟩ nepravidelně odpovídá grafém ⟨s⟩;
- kdežto /zrcáTko/ – /zrcáteK/, ale /zrcadlo/ ap.: ve slově {zrcátko} je grafém ⟨t⟩, ve slově {zrcadlo} ⟨d⟩, a morfematický princip je tu tedy porušen (srv. Kunstovný, 1914, s. 9).

4.3.1.2.3 Přejaté morfémy

V některých přejatých morfémech pocházejících z latiny a řečtiny odpovídá dynamicky neutralizovanému archifonému grafém se znělostí, jakou má fón, a ne původní foném, a je tím tedy porušen morfematický princip.

- Někdy se takto střídají grafémy už v původním jazyce, např.: ⟨fungovat⟩, ale ⟨funkce⟩ (lat. ⟨fungi⟩, ⟨functio⟩), ⟨kolabovat⟩, ale ⟨kolaps⟩ (lat. ⟨collabi⟩, ⟨collapsus⟩),

- jindy až po počestění, např.: ⟨fantazie⟩, ale ⟨fantastický⟩ (řec. ⟨φαντασία⟩, ⟨φανταστικός⟩).

Podobným případem by byla i zakončení ⟨-izmus⟩ a ⟨-ista⟩, ale u prvního z nich převažuje podoba ⟨-ismus⟩. Podle O. Uličného je tu „fonologický princip [...] v povědomí českého vzdělanějšího mluvčího asi [...] regulován principem morfeomatickým“ (2005/6, s. 235), ale to, jak ukazují výše uvedené případy, kdy je morfeomatický princip porušován, nemůže být skutečnou příčinou, nýbrž leda zpětným odůvodněním; pravidelnými podobami by navíc bylo ne ⟨-ismus⟩ a ⟨-ista⟩, nýbrž ⟨-izmus⟩ a ⟨-izta⟩ (analogie se vede k fonému se zachovanou znělostí, ne od něho).

4.3.2 /bj/, /vj/, /mň/, /pj/ a /fj/ před /e/

Řetězům /bje/, /vje/ a /mňe/ odpovídají někdy řetězy ⟨bje⟩, ⟨vje⟩ a ⟨mňe⟩, někdy ⟨bě⟩, ⟨vě⟩ a ⟨mě⟩. To, kdy které, je možné zobecnit dvěma pravidly, ze kterých podobně jako u fonému /ú/ (viz odd. 4.3.4) vychází jedno z postavení v morfému, druhé z morfonému (srv. Vachek, 1942, s. 293–297; Beneš, 2013, s. 136–137):

- 1) Když patří /b/, /v/ nebo /m/ k jinému morfému než /j/, resp. /ň/, odpovídají řetězům /bje/, /vje/ a /mňe/ řetězy ⟨bje⟩, ⟨vje⟩ a ⟨mňe⟩, např. ⟨ob-jet⟩, ⟨význam-ně⟩. Jinak, tj. když patří /bj/, /vj/ nebo /mň/ k témuž morfému, odpovídá daným řetězům ⟨bě⟩, ⟨vě⟩ a ⟨mě⟩, např. ⟨věc⟩, ⟨tm-ě⟩ /tmň-e/.
  - Řetězy ⟨b-je⟩, ⟨v-je⟩ a ⟨m-ně⟩, kterými prochází morfémový šev, jsou fakticky omezeny jen na několik málo morfémů: ⟨b-je⟩ na předponu {ob-} a přejaté základy {ob-jekt} a {sub-jekt}, ⟨v-je⟩ na předponu {v-} a ⟨m-ně⟩ na tvarotvornou nebo kmenotvornou příponu {-n-}.
- 2) Když je /j/ nebo /ň/, které se střídá s /n/, samostatným morfonémem a vyskytuje se i jinde v řetězech /bje/, /vje/ nebo /mňe/, odpovídají těmto řetězům řetězy ⟨bje⟩, ⟨vje⟩ a ⟨mňe⟩, např. ⟨objekt⟩ vedle {jet}, {objíždět}, ⟨významně⟩ vedle {významný}. Když se /bj/, /vj/ nebo /mň/ střídají s /b/, /v/ nebo /m/ a tvoří jediný morfoném (Šefčík, 2017b), odpovídají řetězům /bje/, /vje/ a /mňe/ řetězy ⟨bě⟩, ⟨vě⟩ a ⟨mě⟩, např. ⟨světlo⟩ vedle {svítit}, ⟨tmě⟩ vedle {tma}. V takových případech se tedy uplatňuje analogie. Ta však někdy chybí, a to když

se řetězy /bje/, /vje/ a /mňe/ s ničím nestřídají; pak jim odpovídá ⟨bě⟩, ⟨vě⟩ a ⟨mě⟩, např. ⟨věc⟩, ⟨měsíc⟩.

Řetězům /pje/ a /fje/ odpovídají skoro¹⁴ vždycky řetězy ⟨pě⟩ a ⟨fě⟩, ale i na to je možné vztáhnout tatáž dvě pravidla, jen tu skoro nikdy nenastávají podmínky pro podoby ⟨pje⟩ a ⟨fje⟩: řetězy /pj/ a /fj/

- 1) patří do týchž morfémů, např. ⟨pěkný⟩, ⟨žiraf-ě⟩ /žirafj-e/, a
- 2) buďto se střídají s /p/ a /f/, např. ⟨pět⟩ vedle {pátý}, ⟨žirafě⟩ vedle {žirafa}, nebo se dohromady s následujícím /e/ s ničím nestřídají, např. ⟨pěkný⟩.

U řetězů /bj/, /vj/, /mň/, /pj/ a /fj/, které se střídají s /b/, /v/, /m/, /p/ a /f/ a tvoří tak jediný morfoném, se projevuje morfematický princip ve směru morfoném → grafém; v opačném směru se pak projevuje v tom, že jsou písemně odlišeny případy, kdy jde u daných řetězů o jediný morfoném a kdy o dva. Dodržování morfematického principu je však někdy spojeno s porušováním u následující samohlásky (⟨objet⟩, ale ⟨objíždět⟩; ⟨světlo⟩, ale ⟨svítit⟩; viz také odd. 4.3.4.1). Když se řetězy /bje/, /vje/, /mňe/, /pje/ a /fje/ s ničím nestřídají, tj. tam, kde neexistuje analogie podle druhého pravidla, se morfematický princip nemůže uplatnit a neporušovaly by jej ani podoby ⟨bje⟩, ⟨vje⟩ a ⟨mňe⟩ (nebo ⟨mně⟩) (*⟨vjec⟩); ty by pak ale už nenaznačovaly hranice mezi morfémy (⟨b-je⟩, ⟨v-je⟩ a ⟨m-ně⟩).

4.3.2.1 Zvláštní případy

4.3.2.1.1 Rozpor mezi pravidly

Řetěz /mň/ někdy patří k jednomu morfému, takže by mu podle prvního pravidla mělo odpovídat jen ⟨m(ě)⟩, ale zároveň se /mň/ nebo /mn/ vyskytuje i jinde než před /e/, takže podle pravidla druhého by mu mělo odpovídat ⟨mn(ě)⟩. V takových případech platí druhé, např. ⟨hymn-ě⟩ vedle {hymn-a}, ⟨jemn-ě⟩¹⁵ vedle {jemný}; složitější situace je u slov jako ⟨do-mn-ělý⟩ vedle {domnívat se} (viz odd. 4.3.2.1.2).

4.3.2.1.2 Nejednoznačná analogie

V těchto případech je morfematický princip více nebo méně porušován:

¹⁴Kromě vzácných, ale pravidelných případů jako např. ⟨šěfjednatel⟩.

¹⁵I když z etymologického hlediska má toto slovo stejný kořen jako {jm-out} a {-n-} je tu příponou (Rejzek, 2001, s. 247).

- Slovo psané jako ⟨oběd⟩ je možné rozdělit na předponu {ob-} a kořen {-jed-}, a podle prvního pravidla by se tedy mělo psát jako *⟨objed⟩ (srv. Sgall, 1994, s. 283); s druhým pravidlem vede ke dvěma protichůdným analogiím: jednak k základovému slovu {jíst} ({jedí}), jednak ke zdrobnělině {obídek}.
- Slovo psané jako ⟨napětí⟩ má kořen {-pj-} a vyhovuje tak prvnímu pravidlu, kdežto s druhým pravidlem vede ke dvěma protichůdným analogiím: jednak k tvarům jako {napjatý} nebo {napjal}, jednak {napne} nebo {napnout} (a také {napnutý}, {napnul}); první dva z nich jsou bližší tvarově, ale vzdálenější tím, že jsou knižní.¹⁶
- Ve tvarech minulého přičestí psaných jako ⟨zapomněl⟩ ad. je kořenem {-mň-} ({-e-} je kmenotvorná přípona), a podle prvního pravidla by se tedy měly psát jako *⟨zapoměl⟩. U pravidla druhého jsou nejbližší analogií tvary jako {zapomene} a {zapomenout} a ty vedou k témuž výsledku; {-n-} v nich patří ke kmenotvorné příponě, a ne ke kořeni, takže je chyba jím podobu ⟨-mn-⟩ odůvodňovat). Tuto analogii však trochu oslabuje to, že {zapomněl} není pravidelný tvar: {zapomene} a {zapomenout} patří do druhé přítomní, resp. infinitivní třídy k typu {hrnout} a pravidelné minulé přičestí k nim je {zapomenul}, kdežto {zapomněl} patří do třetí infinitivní třídy (typ jen z tohoto tvaru není možné určit). Naopak k podobě ⟨-mn-⟩ by vedla analogie se zastaralým tvarem {pomni}, kterou uvádějí např. *Pravidla českého pravopisu* (2015, s. 18), ale ta je příliš vzdálená (i když je etymologicky správná). (Srv. také Zubatý (1928), Sgall (1994, s. 277).)
- Tentýž kořen jako ve slově {zapomenout} je dále ve slovech psaných jako ⟨domnělý⟩ a ⟨domněnka⟩, od kterých vede jasná analogie k {domnívat se}; a také ve slově psaném jako ⟨paměť⟩, od kterého vede analogie podobně jasná, ale předchozí analogii protichůdná k {pamatovat si}.

4.3.2.1.3 Tvar /mňe/

Tvaru /mňe/ od zájmena {já} odpovídá pro genitiv a akuzativ podoba ⟨mě⟩ a pro dativ a lokál ⟨mně⟩. Jiné tvary tohoto zájmena dávají protichůdné analogie: {mi} pro dativ, kde má být ⟨mně⟩, a {mne} pro genitiv a akuzativ, kde má být ⟨mě⟩; vedle toho je ještě {mnou} a {můj}. Dále je možné vést slabou analogii, která přenáší jen rozměr tvarů, k zájmenu {ty}

¹⁶Obdobně je morfemický princip porušován u stejně časovaného slovesa {utnout}, srv.: ⟨utne⟩ – ⟨napne⟩, ⟨uťal⟩ – ⟨napjal⟩, ⟨utětí⟩ – ⟨napětí⟩.

(Vachek, 1933, s. 305; Starý, 1992, s. 57), ale i ta někdy selhává: vedle {(u, pro) **tebe**} v genitivu a akuzativu je ⟨**mě**⟩¹⁷ a naopak vedle {(děkuje) **ti**} v dativu je ⟨**mně**⟩.

pád	kontext	{ty}	{já}
gen.	{všimá si}	⟨ tě ⟩	⟨ mě ⟩
	{u}	⟨ tebe ⟩	⟨ mě ⟩!
dat.	{děkuje}	⟨ ti ⟩	⟨ mně ⟩!
	{proti}	⟨ tobě ⟩	⟨ mně ⟩
ak.	{vidí}	⟨ tě ⟩	⟨ mě ⟩
	{pro}	⟨ tebe ⟩	⟨ mě ⟩!
lok.	{o}	⟨ tobě ⟩	⟨ mně ⟩

(Tato analogie fungovala v dřívější kodifikaci spisovného jazyka, kde tvaru {**tebe**} odpovídalo jen {**mne**} a tvaru {**ti**} jen {**mi**} (viz Trávníček, 1951, s. 555–556). Když P. Sgall navrhoval, aby kodifikace připustila tvar vyslovovaný jako /mně/ i ve spojeních jako /u, pro mě/, navrhoval také, aby mu ve všech čtyřech pádech odpovídala tatáž písemná podoba (1961, s. 166).)

4.3.3 /d̥/, /t̥/ a /ň/ před /e/, /i/ a /í/

Tvrdotatrovým souhláskám /d̥/, /t̥/ a /ň/ před předními samohláskami /e/, /i/ a /í/ vždycky (kromě části případů, kdy je /ň/ v řetězu /mě/) odpovídají grafémy ⟨d⟩, ⟨t⟩ a ⟨n⟩, kterým obyčejně odpovídají souhlásky dásňové, a naopak, těmto grafémům před ⟨ě⟩, ⟨i⟩ a ⟨í⟩ vždycky (kromě většiny případů, kdy je ⟨i⟩ v přejatém morfému) odpovídají fonémy /d̥/, /t̥/ a /ň/. Uplatňuje se u nich tedy fonologický princip v širším smyslu a naopak je vyloučen princip morfematický ve směru řetěz grafémů → morfém; stejně se tak píše např. tvar ⟨lan-ě⟩ od slov {lan-o} i {laň}.

Z hlediska morfematického principu ve směru morfém → řetěz grafémů (resp. morfoném → grafém) pak mohou nastat čtyři případy:

- a) Tvrdotatrová souhláska (/d̥/, /t̥/ nebo /ň/) se s ničím nestřídá a je vždycky před přední samohláskou (/e/, /i/ nebo /í/), např. ⟨**d**ít-ě⟩ – ⟨**d**ět-i⟩. Stejnému fonému i morfonému tedy odpovídá stejný grafém, i když jiný než obyčejně (tj. ⟨d̥⟩, ⟨t̥⟩ nebo ⟨ň⟩).

¹⁷Podle Luboše Veselého možná právě tato analogie vede některé pisatele k psaní ⟨u mně⟩ ap. (2018, s. 66–68).

- b) Tvrđopatrová souhláska se s ničím nestřídá a někdy je před přední samohláskou, někdy ne, např. ⟨kuň⟩ – ⟨kon-ě⟩.
- c) S tvrdopatrovou souhláskou se střídá dásňová (/d/, /t/ nebo /n/) a tvrdopatrová je vždycky před přední samohláskou, např. ⟨hmot-a⟩ – ⟨hmot-ě⟩.
- d) S tvrdopatrovou souhláskou se střídá dásňová a tvrdopatrová je (i) jinde než před předními samohláskami, např. ⟨zed⟩ – ⟨zd-i⟩ – ⟨zd-mi⟩.

V prvních dvou případech se morfematický princip nemůže projevit, protože se tvrdopatrová souhláska s ničím nestřídá; porušen však pořád být může a v druhém případě i je, kdežto fonologickými podobami by porušen nebyl, např. ⟨kuň⟩ – *⟨koň-e⟩ (viz odd. 4.1). V druhých dvou případech se morfematický princip projevit může. Ve třetím případě je dodržen, kdežto fonologickými podobami by byl porušen, např. ⟨hmot-a⟩ – *⟨hmot-e⟩; ve čtvrtém případě je porušen podobami současnými i možnými fonologickými, např. *⟨zd-i⟩ – ⟨zd-mi⟩.

Protože je mezi fonémy /d/, /t/ a /ň/ a grafémy ⟨d⟩, ⟨t⟩ a ⟨n⟩ v daném kontextu jednoznačný vztah a protože toto psaní jednoznačný vztah morfoném → grafém někdy umožňuje (případ c)), a jindy zase znemožňuje (b) a d)), je pochybné je s morfematickým principem vůbec spojovat. Případ c) je asi významně častější než b) a d), aspoň když se uvažují jen alomorfy v jednom slově (viz odd. 4.1), srv. např. ⟨míst-o⟩, ⟨míst-ě⟩, ale ⟨u-miš-ovat⟩, ale případy b) a d) buď jak buď naznačují, že současné psaní není z tohoto hlediska nijak zvlášť výhodnější než fonologické.

Jde tedy z hlediska morfematického principu o jiný případ než u řetězů /pj/ a /fj/ před /e/ (viz odd. 4.3.2). I těm skoro vždycky odpovídá tentýž grafém, ale morfematický princip pravidelně neporušují (srv. i ⟨medvíd⟩, ⟨medvídata⟩, ale ⟨poupě⟩, ⟨poupata⟩).

Řetězům („spřežkám“, viz odd. 3.2.1.2) ⟨d⟩, ⟨t⟩ a ⟨n⟩ s ⟨ě⟩, ⟨i⟩ a ⟨í⟩ se z hlediska morfematického principu věnuje J. Vachek a odvolává se na ně, když o českém pravopise prohlašuje, že dělá „obdivuhodnou syntézu“ morfematického a fonologického principu: prvnímu vyhovují tím, že na morfémových švech zachovávají jednotnou podobu morfémů, druhému tím, že jsou i všude jinde (1942, s. 303–304). J. Vachek si tedy všímá jen případů c) a a) a přehlíží případy b) a d)¹⁸, které jeho závěr zpochybňují a na které upozorňuje např. Z. Starý (1992, s. 131).

¹⁸I když je sám uvádí: tak např. podoba ⟨medvíd-ě⟩ sice spojuje se základovým slovem ⟨medvěd⟩ (Vachek, 1933, s. 307), ale odděluje od množných tvarů *téhož* slova ⟨medvíd-ata⟩ atd.

4.3.4 /ú/

Na začátku slova odpovídá samohlásce /ú/ vždycky grafém ⟨ú⟩, kdežto jinde jí může odpovídat jak ⟨ú⟩, tak ⟨ů⟩. To, kdy jí odpovídá který, je možné zobecnit třemi pravidly; první dvě vycházejí z jejího postavení v morfému, třetí z jejího morfonému:

- 1) Když stojí /ú/ v předponě {ú-} nebo na začátku kořene, odpovídá mu ⟨ú⟩, jinak ⟨ů⟩; např. ⟨ne-**ú**-plný⟩, ⟨troj-**ú**hel-ník⟩; ⟨**dů**m⟩, ⟨dom-**ů**⟩. Toto pravidlo platí jen pro domácí morfémy ve spisovné (nebo obecné) podobě; výjimkou je ⟨oc**ů**n⟩ a dále aspoň z etymologického hlediska slova jako ⟨v-**ů**bec⟩ (Zubatý, 1919, s. 72). Neplatí pro přejaté morfémy, kde může stát ⟨ú⟩ i jinde, např. ⟨**fů**ze⟩, nebo kde může diakritikon také vůbec chybět, např. ⟨struktura⟩, a dále pro domácí morfémy v nářeční podobě jako např. ⟨**ků**sek⟩.

- Toto pravidlo uvádí např. J. Vachek (1933, s. 300) a M. Beneš (2013, s. 137), ale nepřesně – první vymezuje psaní ⟨ú⟩ mimo začátek slova příliš úzce, a to jen na začátek kořene¹⁹, druhý, podle kterého stojí ⟨ú⟩ po morfémovém švu, naopak příliš široce.

- 2) S předcházejícím pravidlem se rozsahem překrývá toto: Když pro dané slovo stojí stejné /ú/ na začátku slova základového, odpovídá mu ⟨ú⟩, např. ⟨ne**ú**plný⟩ podle ⟨**ú**plný⟩, ⟨troj**ú**helník⟩ podle ⟨**ú**hel⟩; jinak ⟨ů⟩. Jde tu tedy o analogii, ale jen v případě grafému ⟨ú⟩; grafém ⟨ů⟩ je tam, kde žádná analogie neexistuje. Jedinou častější výjimkou, kdy je /ú/ na začátku slovního základu, ale neexistuje základové slovo, kde by stálo na úplném začátku slova, je ⟨ne**ú**prosný⟩ (to je odvozeno přímo od {u^{pro}sit}, ne *{**ú**prosný}).
- 3) Když se /ú/ střídá s /u/, odpovídá mu ⟨ú⟩; když se střídá s /o/, odpovídá mu ⟨ů⟩. Uplatňuje se tu tedy analogie, ale nepřenáší se jí grafém: např. ⟨**ú**nava⟩ podle {unavit}; ⟨**dů**m⟩ podle {domu}. Toto pravidlo pokrývá i některé nářeční podoby, např. ⟨**ků**sek⟩ podle {kus}, a také některé výskyty ⟨ů⟩ v přejatých morfémech, např. ⟨kastr**ů**lek⟩ podle {kastrol}. V mnoha případech se však /ú/ s ničím nestřídá a k tomu pak toto pravidlo nic neříká, např. ⟨troj**ú**helník⟩, ⟨p**ů**da⟩, ⟨dom**ů**⟩. Kromě toho ještě existuje několik výjimek, např. ⟨přez**ů**vky⟩ (vedle {přezuvky}, {přezout}).

¹⁹Vachkovými slovy „kmenového formému“.

- O střídání ⟨ů⟩ a ⟨o⟩, ale ne ⟨ú⟩ a ⟨u⟩, ze kterého vychází toto pravidlo, se zmiňuje např. L. Novák (1931, s. 48–49) a také M. Beneš, i v tomto případě nepřesně: foném /ú/ uvnitř slova, který se nestřídá s /o/, je podle něho součástí přejatého slova a odpovídá mu grafém ⟨ú⟩ (tomu odporují uvedená slova jako ⟨půda⟩ a ⟨kastrůlek⟩).

Základ grafému, tj. |u|, vždycky fonologicky odpovídá barvě samohlásky /ú/, tedy i tehdy, když se střídá se samohláskou /o/, které odpovídá grafém ⟨o⟩. Morfematický princip ve směru morfoném → grafém je tu tedy porušován. Na diakritiku se však uplatňuje v opačném směru: kroužek naznačuje spojení s {o} (a to i svým tvarem), čárka s {u}.

4.3.4.1 Obdobné jevy

Rozlišování grafémů ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩ je v českém pravopise osamoceno.

Na hranice morfémů ukazují kromě ⟨ú⟩ ještě řetězy ⟨bje⟩, ⟨vje⟩ a ⟨mně⟩ (proti ⟨bě⟩, ⟨vě⟩ a ⟨mě⟩), ale u nich jde na rozdíl od ⟨ú⟩/⟨ů⟩ také o zachování jednotné podoby morfému, tj. o morfematický princip ve směru morfoném → grafém (viz odd. 4.3.2), např. ⟨objeť⟩ jako ⟨jet⟩, ⟨době⟩/⟨dobje⟩ jako ⟨doba⟩. J. Vachek vysvětluje osamocenost rozlišování ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩ tím, že se ostatní dlouhé samohlásky na začátku slova nebo kořene nevyskytují (Vachek, 1942, s. 297); krátké samohlásky /o/ a /u/ však ano, a u nich se písemně hranice morfému nenaznačují. Zvukově, zvláště při pečlivé výslovnosti, se přitom naznačit mohou, a to rázem (k tomu viz Palková, 1994, s. 325), např. [nej?úspješnější] ({nej-úspěšnější}), [nej?upřímnější] ({nej-upřímnější}).

Se dvěma krátkými samohláskami se kromě /ú/ střídá ještě jedna dlouhá samohláska, totiž /í/, střídající se s /i/ a /e/ (a ještě s /ø/). To se však různými grafémy nerozlišuje; naopak samohlásce /í/ střídající se s /e/ nebo /ø/ odpovídají dva různé grafémy: po tvrdých souhláskách ⟨ý⟩, po ostatních ⟨í⟩ (viz odd. 3.3.2.1.2), např. ⟨hřebínek⟩ ({hřeben}), ale ⟨prstýnek⟩ ({prsten}); ⟨křesílko⟩ ({křeslo}), ale ⟨světýlko⟩ ({světlo}).

4.3.5 /i/, /í/

Foném /i/ v tomto oddíle zastupuje i /í/ a grafém ⟨i⟩, resp. ⟨y⟩ i ⟨í⟩, resp. ⟨ý⟩.

To, zda fonému /i/ odpovídá grafém ⟨i⟩ (*jota*), nebo ⟨y⟩ (*ypsilon*), záleží na třech věcech:

- 1) na tom, zda je v domácím, nebo přejatém morfému,
- 2) na předcházejícím fonému, většinou souhlásce (viz také odd. 3.3.2.1.2)
a
- 3) na druhu morfému a postavení v něm.

Fonému /i/ v domácích morfémech odpovídá po měkkých souhláskách (tj. /ž/, /š/, /č/, /ř/, /j/, /ď/, /ť/ a /ň/) vždycky grafém ⟨i⟩, po tvrdých (tj. /h/, /x/, /k/, /r/, /d/, /t/, /n/ a /g/) ⟨y⟩. Po souhláskách obojetných (tj. /b/, /f/, /l/, /m/, /p/, /s/, /v/, /z/ a /c/) potom záleží na tom, zda je /i/ na začátku přípony, nebo jinde (srv. Vachek, 1942, s. 299–301):

- a) Na začátku přípon odpovídá fonému /i/ analogicky ten grafém, který mu odpovídá v jiném slově s týmž příponovým *morfem* (viz dále), ale následujícím po měkké nebo tvrdé souhlásce, tj. tam, kde je odpovídající grafém jasný už podle fonologické roviny. Toto pravidlo je důležité hlavně u koncovek, protože v ostatních příponách je skoro vždycky jota (a lingvisté zabývající se pravopisem tu mluví jen o koncovkách (Vachek, 1942, s. 299–300; Beneš, 2013, s. 137 ad.)). Koncovkový morf přitom pro tento účel vymezuje nejen jeho mluvnická funkce a zvuková podoba, ale také ohýbací typ; analogii je tu většinou možné vést kromě jiného ke vzorům, protože jejich kmeny končívají měkkou nebo tvrdou souhláskou. Např.:

- ⟨ps-**i**⟩ podle ⟨pán-**i**⟩, ⟨ps-**y**⟩ podle ⟨pán-**y**⟩,
- ⟨voz-**ík**⟩ podle ⟨koš-**ík**⟩,
- ⟨slep-**ýš**⟩ podle ⟨hrozn-**ýš**⟩.

- b) Jinde je rozložení joty a ypsilonu většinou nahodilé, závisí na daném morfému; slova s ypsilonem v kořeni („vyjmenovaná slova“) jsou uvedena v Pravidlech (2015, s. 12–13). Dají se však najít jisté pravidelnosti:

- Když se /í/ střídá s /e/ nebo /é/, odpovídá mu ⟨í⟩, např. ⟨vítr⟩ vedle {větru}, ⟨líp⟩ vedle {lépe}. (Ale po tvrdých souhláskách mu odpovídá ⟨ý⟩ (např. ⟨prstýnek⟩ vedle {prsten}) a v koncovkách analogicky i po obojetných (např. ⟨skvěl-ýho⟩ jako ⟨mlad-ýho⟩ vedle {mlad-ého}); viz také odd. 4.3.4.1.)
- Když je na místě spisovného /í/ obecné /ej/, často mu odpovídá ⟨ý⟩ (a střídajícímu se /i/ pak odpovídá ⟨y⟩), a to i v příponách a

po tvrdých souhláskách, např. ⟨být⟩ podle /bejT/, ⟨nový⟩ podle /novej/. Není to však podmínka ani nutná (např. ⟨výhoda⟩, ale i obecně /víhoda/; a ovšem také případy jako ⟨prstýnek⟩, viz výše), ani postačující (např. ⟨lít⟩, ale /lejT/) (k /ej/ v obecné češtině viz Sgall & Hronek (2014, s. 31–32)). Podobně může sloužit srovnání se středomoravskými nářečími, kde je místo /ej/ /é/ (Šipková, 2017).

- U některých dvojic zvukově homonymních morfů nebo slovních tvarů s /i/ odpovídá významovému rozdílu rozdíl v tom, který grafém samohlásce /i/ odpovídá, např. ⟨být⟩ – ⟨bít⟩, ale z významu jednotlivých morfů nebo tvarů se ovšem nedá odvodit, kde je jota a kde ypsilon, a ne každá dvojice s /i/ je takto písemně rozlišena, např. ⟨vinný⟩ – jak od {vina}, tak {víno}.

Dvojice ⟨i⟩ a ⟨y⟩, resp. ⟨í⟩ a ⟨ý⟩ je jiná než ostatní nefonologické dvojice. U nich totiž rozdíl mezi jejich členy pravidelně odpovídá rozdílu v tom, s čím se odpovídající foném nebo řetěz fonémů střídá, když se s něčím střídá. Např. grafém ⟨ú⟩ odpovídá fonému /ú/, který se střídá s /u/, kdežto grafém ⟨ů⟩ odpovídá fonému /ú/, který se střídá s /o/. Naproti tomu:

- Foném /i/ se ve spisovné češtině běžně střídá s /í/ a foném /í/ s /i/, /e/ nebo /ø/ (*Mluvnice češtiny 1*, 1986, s. 185–187; viz také Ziková, 2015). Když se střídá /i/ a /í/, může jim odpovídat jak jota, tak ypsilon, např. ⟨bít⟩, ⟨bil⟩; ⟨být⟩, ⟨byl⟩. Totéž platí i tehdy, když se střídá /e/ (nebo /ø/) a /í/, např. ⟨hřeben⟩, ⟨hřebínek⟩; ⟨prsten⟩, ⟨prstýnek⟩.
- V obecné češtině se /i/ střídá s /í/ nebo /ej/ (např. /bil/ – /bíT/, /bejT/); v středomoravských nářečích je místo /ej/ /é/. Když se /i/ střídá s /í/, často mu odpovídá ⟨i⟩, a když se střídá s /ej/, resp. /é/, často mu odpovídá ⟨y⟩; neplatí to však zdaleka tak pravidelně jako u obdobné dvojice ⟨ú⟩ a ⟨ů⟩ (viz výše).

U střídajících se samohlásek je tedy morfematický princip porušován jak ve směru morfoném → grafém (střídají se i odpovídající grafémy), tak grafém → morfoném (⟨í⟩ se střídá jak s ⟨i⟩, tak ⟨e⟩ atd.). Ale v rozdílu mezi jotou a ypsilonem se může morfematický princip projevovat – tak jako u každého nejednoznačného vztahu foném → grafém – u zvukově homonymních morfů nebo tvarů ve směru řetěz grafémů → morfém; jak však ukazuje P. Sgall, takových případů je hodně málo (1978/79, s. 303–305; srv. také Zubatý, 1919, s. 290; Těšitelová, 1964).

4.3.5.1 Koncovky

Morfematický princip je v obou směrech porušován i u koncovek (viz také Novák, 1931, s. 59–60). Koncovkové morfémy vymezuje jen mluvnická funkce, tj. např. u podstatných jmen pád a číslo (Erhart, 1990, s. 69, 73–74; Šiška, 2005, s. 6–7), a je u nich tedy častá alomorfie (supletivní, viz Ziková (2017)) i homonymie. Pravopis přitom homonymii většinou nechává a jen někdy ji oslabuje, ale úplně neodklízí, a alomorfii dokonce zesiluje.

Tak např. koncovkový morf /-i/ se vyskytuje u základních typů substantiv ve spisovné češtině v těchto funkcích:

pád a číslo	rod	⟨-i⟩	⟨-y⟩
gen. sg.	ma.		⟨předsedy⟩
	f.	⟨kosti⟩	⟨ženy⟩
dat. a lok. sg.	ma.	⟨muži⟩, ⟨soudci⟩	
	f.	⟨růži⟩, ⟨písni⟩, ⟨kosti⟩	
	n.	⟨moři⟩, ⟨kuřeti⟩	
ak. sg.	f.	⟨růži⟩	
vok. sg.	ma.	⟨muži⟩	
	mi.	⟨stroji⟩	
	f.	⟨písni⟩, ⟨kosti⟩	
nom. a vok. pl.	ma.	⟨páni⟩, ⟨muži⟩, ⟨soudci⟩	
	mi.		⟨hrady⟩
	f.	⟨kosti⟩	⟨ženy⟩
ak. pl.	ma.		⟨pány⟩, ⟨předsedy⟩
	mi.		⟨hrady⟩
	f.	⟨kosti⟩	⟨ženy⟩
instr. pl.	ma.	⟨muži⟩, ⟨soudci⟩	⟨pány⟩, ⟨předsedy⟩
	mi.	⟨stroji⟩	⟨hrady⟩
	n.	⟨moři⟩	⟨městy⟩, ⟨kuřaty⟩

Morf /-i/ má tedy devět funkcí z možných čtrnácti²⁰ a v rámci jednoho typu až sedm ($\{\text{kost}\}$), odpovídají mu však jen dva grafémy, a morfematický princip ve směru grafém $\rightarrow$ morfém je tu tedy silně porušován. Poměr zvukové a písemné homonymie v jednotlivých typech je tento:

- U typu $\{\text{pán}\}$ má koncovka /-i/ čtyři funkce, ale dva a dva tvary s nimi

²⁰A to jen jako pádová koncovka u podstatných jmen; vedle toho jde také o osobní koncovku (1. sg. ind. prez. $\langle\text{chc-i}\rangle$; 2. sg. imp. $\langle\text{tiskn-i}\rangle$), o rodovou koncovku přičestí (ma., mi. a f. pl. $\langle\text{nesl-i}\rangle$, $\langle\text{nesl-y}\rangle$) nebo o slovtvornou příponu u příslovčí ($\langle\text{hezk-y}\rangle$).

jsou rozlišeny účinkem koncovky na předchozí souhlásku, jestliže je tvrdá: v nom. a vok. pl. se změkčuje (tj. mění se na měkkou nebo u souhlásek /h/ a /k/ na obojetnou /z/ a /c/), kdežto v ak. a instr. pl. ne (/pán/ – /páňi/, ale /páni/); obojetná souhláska však zůstává pořád stejná (/peS/ – /Psi/ pro všechny čtyři funkce). Pravopis tento protiklad analogicky přenáší na koncovku, a to i u kmenů končících obojetnou souhláskou: v nom. a vok. je ⟨-i⟩ (⟨pán-i⟩, ⟨ps-i⟩), v ak. a instr. pl. ⟨-y⟩ (⟨pán-y⟩, ⟨ps-y⟩).

- U typu /kuř-/ se liší tvary dat. a lok. sg. od tvaru instr. pl. podobou kmenotvorné přípony (/kuř-eř-i/, ale /kuř-at-i/). Pravopis tento protiklad přenáší jednoznačnými vztahy /ti/ → ⟨ti⟩ a /ti/ → ⟨ty⟩ i na koncovku (⟨kuřet-i⟩, ⟨kuřat-y⟩).
- U všech ostatních typů se tvary s koncovkou /-i/ nijak neliší ani zvukově, ani písemně.

Dále je u pěti funkcí jak grafém ⟨-i⟩, tak ⟨-y⟩, takže je morfematically princip porušován i ve směru morfém → grafém. Rozdíl mezi jotou a ypsilonem jen částečně odpovídá rozdílu mezi změkčujícím (tj. měnícím předcházející tvrdou souhlásku) a nezměkčujícím /-i/ (Sgall, 1994, s. 280): v nom. pl. je změkčující /-i/ jen u typů {pán} a {kost}, ale ⟨-i⟩ je i u typů {muž} a {soudce}; v instr. pl. není změkčující /-i/ nikde.

S tím, jak je u koncovek morfematically princip ve směru morfém → řetěz grafémů porušován, souvisí to, že u nich funguje analogie jinak než u souhlásek s neutralizovanou znělostí a u řetězů /bj/, /vj/, /mň/, /pj/ a /fj/ před /e/. U nich se vede k jinému alomorfu a přenáší se jí to, s čím se odpovídající zvukový jev střídá nebo tomuto jevu odpovídající jev písemný, takže je tím morfematically princip zajišťován, např.:

- /le**T**/ – ⟨let⟩ podle /letu/ ⟨letu⟩, ⟨le**d**⟩ podle /ledu/ ⟨ledu⟩;
- /zim**ňe**/ – ⟨zimě⟩ podle /zima/ ⟨zima⟩, ⟨zim**ně**⟩ podle /zim**ňí**/ ⟨zim**ní**⟩.

Naproti tomu u koncovek začínajících na /i/ a /í/ se analogie vede k *témuž morfu* (takže se tu morfematically princip ve směru morfém → řetěz grafémů ani nemůže uplatnit), ale ve slově, kde je před ním buďto tvrdá, nebo měkká souhláska, a kde je tedy jednoznačný odpovídající grafém, a analogie pak přenáší tento grafém:

- /Ps-**i**/ – ⟨ps-**i**⟩ podle ⟨pán-**i**⟩, ⟨ps-**y**⟩ podle ⟨pán-**y**⟩.

4.3.5.2 Zvláštní případy

4.3.5.2.1 Typy ⟨bači⟩, ⟨gejši⟩ a ⟨ponči⟩

Tvrdé typy {předseda}, {žena} a {město} mají měkké podtypy {bača}, {gejša} a {pončo}, ke kterým patří slova s kmenem končícím měkkou souhláskou; některé jejich tvary se mohou od tvrdých typů odchylovat (*Příruční mluvnice češtiny*, 2012, s. 246, 257–258, 263; Adam, 2003, s. 175–177). Měkká souhláska u nich vyžaduje, aby koncovce /-i/ odpovídalo ⟨-i⟩, i když u tvrdých typů jí odpovídá ⟨-y⟩ (Zubatý, 1919, s. 290–291). To má dva důsledky:

- 1) Koncovkovému morfu téhož typu a s touž funkcí odpovídají dvě písemné podoby, takže je u něho porušován morfematický princip ještě silněji než u jiných koncovek:
  - ⟨předsed-**y**⟩, ale ⟨bač-**i**⟩ (gen. sg. a ak. a instr. pl.),
  - ⟨žen-**y**⟩, ale ⟨gejš-**i**⟩ (gen. sg. a nom., ak. a vok. pl.),
  - ⟨měst-**y**⟩, ale ⟨ponč-**i**⟩ (instr. pl.).
- 2) Od slov s kmenem končícím na obojetnou souhlásku je možné vést dvě protichůdné analogie, např. /osob-**i**/ – ⟨osob-**y**⟩ jako ⟨žen-**y**⟩, *⟨osob-**i**⟩ jako ⟨gejš-**i**⟩. Sotva ovšem hrozí, že by druhá možnost někoho svedla, protože slova jako {gejša} jsou okrajová, ale jednoznačnost, základní podmínka analogie, tu je porušena.

Když navíc končí kmen na /-dʰ/, /-tʰ/ nebo /-ň/, je porušen morfematický princip naráz i u něho:

{žena}	{vikuňa}
⟨žen- a ⟩	⟨vikuň- a ⟩
⟨žen- y ⟩	⟨vikun- i ⟩
⟨žen- ě ⟩	⟨vikun- ě ⟩

4.3.5.2.2 Souhláska /c/ a typy ⟨tácý⟩, ⟨bezkopcý⟩, ⟨paňáci⟩ a ⟨skici⟩

Souhláska /c/ je od analogické opravy Josefa Dobrovského tradičně považována za měkkou (kromě jiných i Pravidly (2015, s. 11)). Následujícímu fonému /i/ nebo /í/ v domácím morfému však někdy odpovídá ypsilon, a to v koncovkách slov tvrdých typů {hrad} a {mladý} s kmenem končícím

na /-c/, např. ⟨tác-**y**⟩ a ⟨bezkopc-**ý**⟩, takže je souhláska /c/ (resp. grafém ⟨c⟩) z definice obojetná (Adam, 2003, s. 169–171).

Chová se však jinak než ostatní obojetné souhlásky. Koncovkám slov tvrdých typů {předseda} a {žena} s kmenem končícím na /-c/ odpovídá jota, jako by patřily k měkkým podtypům {bača} a {gejša}, např. ⟨paňác-**i**⟩, ⟨skic-**i**⟩, takže je u nich obdobně porušován morfematický princip. Tato slova se přitom skloňují úplně stejně jako {předseda} a {žena}, a jejich koncovky by se tedy měly i stejně psát, tj. ⟨paňác-**y**⟩ jako ⟨předsed-**y**⟩, ⟨skic-**y**⟩ jako ⟨žen-**y**⟩, jak ukazuje R. Adam (2003, s. 174–178).

To, že je /c/ obojetné, znamená, že následující samohlásce /i/ nebo /í/ na začátku přípony odpovídá jota nebo ypsilon podle analogie. U jednoho typu však přesná analogie neexistuje: u typu {soudce}, u kterého všechna obecná jména končí právě příponou {-c-}; kromě nom. sg. má však všechny koncovky stejné jako typ {muž}, a je tedy možné vést analogii k němu. U ostatních slov existuje analogie přesná (jen u typů {předseda} a {žena} se ovšem neuplatňuje), např. u podstatných jmen:

- ⟨kluc-**i**⟩ jako ⟨pán-**i**⟩,
- ⟨chlapc-**i**⟩ jako ⟨muž-**i**⟩,
- ⟨paňác-**i**⟩!, ale ⟨předsed-**y**⟩;
- ⟨tác-**y**⟩ jako ⟨hrad-**y**⟩,
- ⟨konc-**i**⟩ jako ⟨stroj-**i**⟩;
- ⟨skic-**i**⟩!, ale ⟨žen-**y**⟩,
- ⟨prác-**i**⟩ jako ⟨růž-**i**⟩,
- ⟨obc-**i**⟩ jako ⟨písn-**i**⟩,
- ⟨věc-**i**⟩ jako ⟨kost-**i**⟩;
- ⟨vejc-**i**⟩ jako ⟨moř-**i**⟩,
- ⟨zápec-**í**⟩ jako ⟨staven-**í**⟩.

4.3.5.2.3 Typ /malí kluci/

Kdežto u typů jako ⟨bač-**i**⟩ je morfematický princip porušován výrazněji než u jiných koncovek tím, že u nich neplatí analogie, jindy je porušován naopak tím, že se analogie uplatňuje důsledně a vede k tomu, že tvaru s jednou zvukovou podobou i mluvnickou funkcí odpovídají dvě podoby písemné.

Takovým případem je typ /mal-**í** kluci/, od kterého je možné vést dvě protichůdné analogie:

- buďto ⟨mal-**í**⟩ jako ⟨mlad-**í** kluci⟩,

- nebo ⟨mal-ý⟩ jako ⟨mlad-ý kluci⟩.

Na tento typ upozorňuje Zdeněk Starý a označuje jej jako nenapsatelný (1992, s. 75–77).

To, že existují dvě protichůdné analogie, však nutně neznamená, že je něco nenapsatelné. Obě uvedené analogie jsou správné (vedou ke stejné skloňovanému slovu, kde je písemná podoba koncovky jednoznačná) a záleží jen na autorovi, zda by v dané situaci použil tvaru ⟨mlad-í⟩, nebo ⟨mlad-ý⟩. Snadné řešení je tedy analogicky přenést slohové, resp. útvarové rozlišení těchto tvarů i k typu /mal-í/. Může se ovšem stát, že se o tom autor neumí rozhodnout, ale pak je pravopis jen příznakem problému, a skutečný problém je jinde (neříkám, že u autora), a hlavně je asi úplně jedno, jestli v takovém případě autor napíše jotu, nebo ypsilon.

Možnost „prodloužit již existující stylovou opozici i na případy, kde by nebyla slyšitelná“ uvažuje i Z. Starý, ale zavrhuje ji, protože by mohla dělat problémy *zapisovateli cizího textu*: kontext, z jakého by zapisovatel odhadoval, jakého tvaru by autor použil, by mohl být příliš široký a někdy by ani nemuselo být možné k nějakému závěru dojít. (1992, s. 114–115) Podle Z. Starého přitom to, že něco není možné zapsat, nevadí samo o sobě, když to mluvčí zapisovat nepotřebují (1992, s. 100): jak častá je tedy uvedená situace? Situace, kdy někdo (třeba i stroj) zapisuje – nebo opravuje – cizí text, jistě není vzácná. Ale odhaduji, že velmi vzácná je situace, kdy

- je cizí text útvarově neurčitý (typicky protože je příliš krátký) nebo nesourodý, takže z něho jasně nevyplývá, jak dané tvary psát, a
- zároveň se zapisovatel snaží text zapsat přesně tak, jak by ho zapsal autor,

a myslím si, že jen proto by se neměl nějakým zvláštním pravidlem oslabovat obecný princip analogie.

Jsou i jiné písemné jevy, o kterých může s jistotou rozhodnout jen autor: zvláště na vyšších úrovních (u velkých a malých grafémů, interpunkce nebo členění textu), ale i na úrovni morfemtické, např.:

- {bacil} může patřit k typům {pán} i {hrad} (a lišit se tedy i rodem) a jedné zvukové podobě nom. pl. /bacil-í/ tak mohou odpovídat dvě podoby písemné ⟨bacil-í⟩ a ⟨bacil-y⟩;
- {kužel} může patřit k typům {hrad} i {stroj} a tomu pak odpovídají dvě písemné podoby instr. pl. ⟨kužel-y⟩ a ⟨kužel-í⟩.

4.3.5.2.4 Koncovka /-i/ v činném přičestí

Rodové koncovce činného přičestí /-i/ odpovídá pro ma. pl. podoba ⟨-i⟩ a pro mi. a f. (a n.²¹) pl. ⟨-y⟩, tj.:

- ⟨páni chválil-**i**⟩,
- ⟨hrady, ženy (a města) chválil-**y**⟩.

Písemně je tedy homonymie této koncovky částečně oslabena, ale morfemický princip ve směru grafém → morfém je u ní pořád porušován (v opačném směru ne); to však není tak závažné, protože u přičestí jsou rod a číslo syntakticky závislé (srv. Sgall, 1978/79, s. 304).

U této koncovky není na rozdíl od ostatních možné vést analogii k tvaru jiného slova s touž mluvnickou funkcí, protože je před ní vždycky přípona /-l-/, tedy obojetná souhláska. Místo toho se může analogie vést k tvaru přičestí trpného, kde je před touž koncovkou přípona /-n-/, která se v ma. pl. změkčuje na /-ň-/, např.:

- ⟨páni chválil-**i**⟩ jako ⟨byli chválen-**i**⟩,
- ⟨hrady, ženy (a města) chválil-**y**⟩ jako ⟨byly chválen-**y**⟩.

To však má tyto problémy:

- Trpné přičestí má jinou funkci než činné, takže je nemůže jednoduše ve větě nahradit.
- Ne každé sloveso má trpné tvary.
- Trpné přičestí je knižní, takže v nespisovné češtině se této analogie vlastně nedá použít.

Vedle toho se uvádějí analogie s tvary zájmen ⟨t-**i**⟩ a ⟨t-**y**⟩ nebo ⟨on-**i**⟩ a ⟨on-**y**⟩ ad. (Vachek, 1933, s. 315; Sgall, 1987a, s. 76–77). Tyto analogie fungují dobře ve spisovné češtině, ale v obecné, jak upozorňuje Z. Starý, selhávají; v ní je totiž:

- ⟨všichn-**i**⟩ pro ma. a ⟨všechn-**y**⟩ pro ostatní rody,
- ⟨von-**i**⟩ pro všechny čtyři rody a
- ⟨t-**y**⟩ pro všechny čtyři rody.

---

²¹Písemná podoba této koncovky v n. pl. mimochodem ukazuje, že pravopis není naprosto závislý na Pravidlech: ta se k ní nevyjadřují (2015, s. 14), ale přitom je podoba *⟨města byl-**i**⟩ z pravopisného hlediska jistě na stejné úrovni jako *⟨ženy byl-**i**⟩.

Výrazy jako /ti Fšixňi přišl-**i**/ jsou potom podle Z. Starého podobně jako /mal-**í** kluci/ nenapsatelné. (1992, s. 74, 79) Analogie se jmény jsou však nepřesné, ne-li přímo chybné, protože vedou k jiným morfémům (pádovým, ne rodovým koncovkám), takže není tak úplně chyba pravopisu, když selhávají.

Z. Starý přitom opírá to, že by se od přičestí měly takové analogie vést, hlavně o jednu nedomyšlenou poznámku v dřívějších Pravidlech, podle které se ⟨-i⟩ v přičestí píše, když má podmět koncovku ⟨-i⟩, ⟨-ové⟩, ⟨-é⟩ nebo ⟨-í⟩ (Starý, 1992, s. 70). Tuto poznámku už dnešní Pravidla právem neobsahují, a místo toho se odvolávají jen na rod podmětu; rod však byl hlavní i v dřívějších Pravidlech a uvedená poznámka v nich byla jen v závorkách (1974, s. 20). Podle Pravidel tedy výrazu /ti Fšixňi přišl-**i**/ jednoznačně odpovídá ⟨ty všichni přišl-**i**⟩.

Problém, o kterém Z. Starý mluví, však přece jen v českém pravopise někde existuje: vést tři protichůdné analogie k tvarům ⟨všichn-**i**⟩ nebo ⟨všechn-**y**⟩, ⟨von-**i**⟩ a ⟨t-**y**⟩ je možné v obecné češtině od tvaru /sam-**i**/ – u všech totiž jde o tytéž pádové koncovky a všechno jsou jmenné tvary téhož typu (i když jako celek se {sám} neskloňuje ani jako jedno z uvedených tří zájmen).

4.4 Rozsah morfematického principu

4.4.1 Dodržování

Morfematický princip ve směru morfoném → grafém se obecně uplatňuje u těchto jevů:

- u souhláskových archifonémů s neutralizovaným protikladem znělosti, které se střídají se souhláskami s protikladem znělosti zachovaným (neboli u archifonémů neutralizovaných dynamicky) – těm odpovídá grafém téže znělosti, ale ne nutně téže barvy (viz odd. 4.3.1);
- u řetězů /bj/, /vj/, /mň/, /pj/ a /fj/, které se střídají s /b/, /v/, /m/, /p/ a /f/ – těm odpovídají tytéž grafémy ⟨b⟩, ⟨v⟩, ⟨m⟩, ⟨p⟩ a ⟨f⟩ (viz odd. 4.3.2);
- jen někdy u souhlásek /ď/, /ť/ a /ň/, které se střídají s /d/, /t/ a /n/ – těm odpovídají tytéž grafémy ⟨d⟩, ⟨t⟩ a ⟨n⟩ (viz odd. 4.3.3);
- a dále v nějaké míře také u souhláskových skupin se zjednodušenou výslovností, kterými jsem se nezabýval. U nich však jde spíše jen o to, aby morfonému vůbec nějaký grafém odpovídal, ne aby byl vždycky

tentýž, srv. ⟨pražští⟩ [praští], ale ⟨Praha⟩, ⟨pražský⟩, a kromě toho je u nich aspoň teoreticky možná i plná výslovnost, a nejsou tu tedy ostré hranice s fonologickým principem.

V opačném směru, tj. grafém → morfoném, se morfematický princip uplatňuje u těchto jevů:

- u řetězů ⟨b(ě)⟩, ⟨v(ě)⟩ a ⟨m(ě)⟩ na jedné straně a ⟨bj(e)⟩, ⟨vj(e)⟩ a ⟨mn(ě)⟩ na druhé – ty rozlišují, zda odpovídající řetězy /bj/, /vj/ a /mň/ patří k jednomu morfonému, nebo ke dvěma;
- u grafémů ⟨ú) a ⟨ů) – ty rozlišují, zda se odpovídající samohláska /ú/ střídá s /u/, nebo /o/ (ale ne vždycky se odpovídající /ú/ s něčím střídá; viz odd. 4.3.4).

Kromě toho ještě tyto jevy naznačují hranice mezi morfémy:

- ⟨-ú);
- ⟨b-j(e)⟩, ⟨v-j(e)⟩ a ⟨m-n(ě)⟩.

Jednoznačné vztahy morfoném → grafém zajišťují i jednoznačný vztah morfém → řetěz grafémů, tj. zachování jednotné písemné podoby morfému, tehdy, když tomu nezabrání nejednoznačné vztahy u jiných morfonémů. Jednoznačný vztah řetěz grafémů → morfém, tj. písemné rozlišování homonymních morfů nebo (resp. slovních tvarů) umožňuje, ale nutně nezajišťuje libovolný vztah foném → grafém, který je v daném fonologickém kontextu nejednoznačný (a tedy porušuje fonologický princip, viz odd. 3.4); homonyma tedy mohou být (ale ne vždycky jsou) rozlišována jen tehdy, když obsahují nějaký foném s nejednoznačným vztahem ke grafému. V obou směrech je tedy tento morfematický princip ve vlastním smyslu jen vedlejším účinkem jevů týkajících se nižších jednotek.

4.4.2 Porušování

Mnoha způsoby je morfematický princip naopak porušován (viz také Zubatý, 1919, s. 131–132; Starý, 1992, s. 126–127; Sgall, 1994, s. 278).

Často se přitom místo něho projevuje princip fonologický. Morfematický princip ve směru morfoném → grafém, a tedy i morfém → řetěz grafémů porušují zejména tyto jevy (ke střídání fonémů viz např. Šefčík (2017b), Ziková (2015)):

- střídání barvy souhlásek kromě retných (tj. /b/ – /bj/, /p/ – /pj/, /v/ – /vj/, /f/ – /fj/ a /m/ – /mň/) a někdy i tvrdopatrových (/d/ – /d̥/, /t/ – /t̥/ a /n/ – /ň/), např. ⟨ruk-a⟩, ⟨ruc-e⟩, {ruč-ní};
- střídání délky a někdy i barvy samohlásek, např. ⟨vůz⟩, ⟨voz-u⟩;
- střídání samohlásek s nulou, např. ⟨kous-ek⟩, ⟨kous-∅k-u⟩²².

Jindy je morfematický princip porušován naopak tím, že je současně porušen i princip fonologický – když jedinému fonému v rámci daného morfému (tedy témuž morfonému) odpovídají dva grafémy:

- u souhlásek /d̥/, /t̥/ a /ň/, kterým někdy odpovídá ⟨d̥⟩, ⟨t̥⟩ a ⟨ň⟩, někdy ⟨d⟩, ⟨t⟩ a ⟨n⟩, např. ⟨kůň⟩, ale ⟨kon-ě⟩;
- u samohlásky /í/ střídající se s /e/ nebo /∅/, které někdy odpovídá ⟨í⟩, někdy ⟨ý⟩, např. ⟨hřeb-ín-ek⟩, ale ⟨prst-ýn-ek⟩.

Jeden kořenový morfém může mít i přes deset písemných podob, např. {-řk-}:

- ⟨říc-i⟩,
- ⟨řek-nu⟩,
- ⟨řík-at⟩,
- ⟨vy-řk-nout⟩,
- ⟨vy-řč-ený⟩,
- ⟨řeč⟩,
- ⟨rč-ení⟩,
- ⟨vý-rok⟩,
- ⟨vý-roc-ích⟩,
- ⟨ná-řc-ích⟩,
- ⟨prosto-řec-í⟩.

Tyto podoby nemají společný ani jeden grafém; prvnímu morfonému odpovídají dva grafémy (⟨ř⟩ a ⟨r⟩), druhému čtyři (⟨í⟩, ⟨e⟩, ⟨o⟩ a ⟨∅⟩) a třetímu tři (⟨k⟩, ⟨c⟩ a ⟨č⟩). Tak velká alomorfie je vzácná, ale dvě nebo tři písemné podoby mají kořeny běžně (viz Slavičková, 1975, s. 513–550) a běžně má dvě podoby i kmen v rámci jednoho slova.

Naprosto nijak neomezuje pravopis alomorfii u koncovek a jen málo omezuje jejich homonymii (viz odd. 4.3.5.1). Homonymie by u nich přitom mohla být menší, kdyby v pravopise přetrvaly písemné rozdíly, které dříve

²²A vedle toho také ⟨kous-c-ích⟩, ⟨kous-íč-ek⟩.

odpovídaly i rozdílům zvukovým, např. u typů {stavení} (Sgall & Novák, 1964, s. 131); anebo kdyby pravopis např. naopak přijal i u spisovných tvarů nové, výrazné zakončení instr. pl. {-ma}.

5 Shrnutí

Základní písemnou jednotkou je **grafém**. Ten vymezují jako jednotku, která:

- 1) má schopnost rozlišovat význam,
- 2) typicky odpovídá jazykové jednotce (nebo řetězu jazykových jednotek) – v českém pravopise obvykle fonému – a
- 3) je minimální, tj. nesmí se celá skládat z jednotek, které jsou samy grafémy.

V českém pravopise se projevují dva hlavní **principy**:

- **fonologický**, tj. princip vzájemně jednoznačného vztahu foném ↔ grafém, a
- **morfematický**, tj. princip vzájemně jednoznačného vztahu morfém ↔ písemná podoba.

To jsou však jen jejich ideální podoby, které jsou v menší nebo větší míře porušovány.

U fonologického principu je porušována podmínka jedné jednotky na každé straně vztahu (jednomu fonému odpovídá řetěz grafémů nebo naopak), a hlavně podmínka jednoznačnosti vztahu (jednomu fonému odpovídají různé grafémy nebo řetězy grafémů nebo daleko řidčeji naopak). I když však vztahy nejsou jednoznačné samy o sobě, většinou jsou jednoznačné (s odhlédnutím od protikladu velkých a malých grafémů) už ve fonologickém kontextu (kterým je např. předcházející foném).

Morfematický princip se může proti fonologickému principu projevit dvěma způsoby:

- sjednocováním podoby morfémů s více podobami zvukovými (alomorfy) a
- rozlišováním homonymních morfů nebo slovních tvarů.

Někdy se v takových případech projevuje jen zčásti, tj. alomorfii nebo homonymii jen omezuje, a někdy se alomorfie nebo homonymie přenáší fonologickým principem v plné míře.

I když je potřeba ještě podrobnějšího, a hlavně kvantitativního výzkumu, vzhledem k těmto skutečnostem:

- grafémy jsou ve vztahu s nejmenšími zvukovými jednotkami, fonémy, i když občas ne jednoznačném,
- morfemtický princip se soustavněji uplatňuje na úrovni (mor)fonémů, ne celých morfémů,
- jednomu fonému odpovídají běžně nejvýše dva grafémy, kdežto jeden morfém může mít i přes deset písemných podob a
- pravopisné změny skoro vždycky posilují princip fonologický, ne morfemtický,

je snad možné dojít k hrubému závěru, že je v českém pravopise hlavní princip fonologický a morfemtický je jen vedlejší.

Seznam literatury

- Adam, R. (2010). K otázce měkkosti, tvrdosti a obojetnosti v pravopise. *Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše*, 93–98.
- Adam, R. (2003). „Bezkopcý úval známý svými hicy předlohou skici mistra Kopanici.“ Je c měkké, nebo obojetné? *Naše řeč*, 169–180.
- Baudouin de Courtenay, J. (1881). Nekotorye otuely sravnitelnoj grammatiki slavjanskich jazykov. *Russkij filologičeskij vestnik*, 265–344.
- Bazell, C. E. (1956). The grapheme. *Litera*, 43–46.
- Beneš, M. (2013). Grafémika a česká grafická soustava. In *Studie k moderní mluvnici češtiny. 5, K české fonetice a pravopisu* (s. 122–138). Univerzita Palackého v Olomouci.
- Bičan, A. (2017a). Fonematika. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/FONÉMATIKA>
- Bičan, A. (2017b). Neutralizace znělosti. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/NEUTRALIZACE%20ZNĚLOSTI>
- Cvrček, V. (2006). *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Karolinum.
- Čadil, J. (1993). Psaný jazyk, grafémy, psané texty. *Slovo a slovesnost*, 9–17.
- Daneš, F. (1958). Psaní slov přejatých. *Naše řeč*, 9–21.
- Daniels, P. T. (2017). Writing Systems. In *The Handbook of Linguistics* (s. 75–94). Wiley-Blackwell.
- Erhart, A. (1990). *Základy jazykovědy*. Státní pedagogické nakladatelství.
- Frinta, A. (1909). *Novočeská výslovnost* (s. 36–40). Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2018). *An Introduction to Language*. Cengage Learning.
- Hall, R. A. (1981). A theory of graphemics. In *Graphophonemics. A Book of Readings* (s. 71–80). Uniwersytet Śląski. (Original work published 1960)
- Klégr, A., Zima, P., & kol. (1989). *Světlem jazyků*. Albatros.
- Kohrt, M. (1986). The term ‚grapheme‘ in the history and theory of linguistics. *New Trends in Graphemics and Orthography*, 80–96.
- Komárek, M. (1975). Tvrdé, měkké, obojetné souhlásky, nebo písmena? *Naše řeč*, 233–237.
- Krčmová, M. (1995). Fonetika a fonologie. In *Příruční mluvnice češtiny* (s. 21–64). Nakladatelství Lidové noviny.

- Kučera, K. (1998). Vývoj účinnosti a složitosti českého pravopisu od konce 13. do konce 20. století. *Slovo a slovesnost*, 178–199.
- Kučera, K. (1999). Dodatek ke kvantitativním charakteristikám vývoje českého pravopisu od 13. do 20. století. *Slovo a slovesnost*, 301–303.
- Kunstovný, O. (1914). *O českém pravopise a jeho opravě*. Dědictví Komen- ského.
- Lockwood, D. G. (2001). Phoneme and grapheme: How parallel can they be? *LACUS Forum*, 307–316.
- Meletis, D. (2019). The grapheme as a universal basic unit of writing. *Writing Systems Research*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17586801.2019.1697412>
- Meletis, D. (2020). *The Nature of Writing*. Fluxus Editions.
- Mluvnice češtiny 1*. (1986). Academia.
- Novák, L. (1931). K problému reformy čs. pravopisu. *Sborník Matice slo- venskej* 9, 38–72.
- Palková, Z. (1994). *Fonetika a fonologie češtiny*. Karolinum.
- Palková, Z. (2017). Fonémy češtiny. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/FONÉMY%20ČEŠTINY>
- Pettersson, T. (1975). In favour of the archiphoneme. *Working Papers*, 139–154.
- Pleskalová, J., & Šefčík, O. (2007). Pravopis. Od národního obrození do současnosti. In *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky* (s. 499–539). Academia.
- Pravidla českého pravopisu*. (1974). Academia.
- Pravidla českého pravopisu*. (2015). Academia.
- Primus, B. (2004). A Featural Analysis of the Modern Roman Alphabet. *Written Language & Literacy*, 235–274.
- Přes. (1929). *Naše řeč*, 107–110.
- Příruční mluvnice češtiny*. (2012). Nakladatelství Lidové noviny.
- Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. LEDA.
- Sedláček, M. (1993). K vývoji českého pravopisu. *Naše řeč*, 134–138.
- Sgall, P. (1961). K tvarům mně, mě — mi, mne. *Naše řeč*, 163–168.
- Sgall, P. (1978/79). K některým problémům pravopisu a kodifikace spisovné češtiny. *Český jazyk a literatura*, 302–308.
- Sgall, P. (1987a). Charakteristika českého pravopisu. In *Questions of Orthography and Transliteration* (s. 47–100). Univerzita Karlova.
- Sgall, P. (1987b). Towards a theory of phonemic orthography. In *Orthography and Phonology* (s. 1–30). John Benjamins.

- Sgall, P. (1994). Lingvistický pohled na český pravopis. *Slovo a slovesnost*, 168–177, 270–286.
- Sgall, P., & Hronek, J. (2014). *Čeština bez příkras*. Karolinum.
- Sgall, P., & Novák, P. (1964). Diskuse o pravopise. K racionalizaci českého pravopisu. *Slovo a slovesnost*, 126–135.
- Sgall, P., & Novák, P. (1964/65). Ke způsobu uvažování (o pravopisu a jiných „historických danostech“). *Český jazyk a literatura*, 315–320.
- Slavíčková, E. (1975). *Retrográdní morfematičeský slovník češtiny*. Academia.
- Starý, Z. (1992). *Psací soustavy a český pravopis*. Univerzita Karlova.
- Š., J. (1920). Psaní dě, tě, ně. *Naše řeč*, 221.
- Šefčík, O. (2013). Archifonémy a jejich realizace. *Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského 72, Philologica*, 331–337.
- Šefčík, O. (2011). K základním pojmům grafemiky. In *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)* (s. 30–39). Host; Masarykova Univerzita.
- Šefčík, O. (2017a). Graf. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/GRAF>
- Šefčík, O. (2017b). Morfoném. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/MORFON%C3%89M>
- Šipková, M. (2017). Středomoravská nářeční skupina. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/ST%C5%98EDOMORAVSK%C3%81%20N%C3%81%C5%98E%C4%8CN%C3%8D%20SKUPINA>
- Šiška, Z. (2005). *Bázový morfematičeský slovník češtiny*. Univerzita Palackého v Olomouci.
- Těšitelová, M. (1964). Diskuse o pravopise. Otázky homonymie slov a slovních tvarů rozlišených jen psáním i a y. *Slovo a slovesnost*, 201–212.
- Trávníček, F. (1951). *Mluvnice spisovné češtiny*. Slovanské nakladatelství.
- Uličný, O. (1998). K teoretickým otázkám grafické adaptace přejatých slov v češtině. *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám*, 101–106.
- Uličný, O. (2017). Struktura slovenského pravopisu ve srovnání s českým. *Jazyk a jazykoveda v súvislostiach*, 236–240. http://www.academia.edu/34635352/Struktura_slovensk%C3%A9ho_pravopisu_ve_srovn%C3%A1n%C3%AD_s_%C4%8Desk%C3%BDm
- Uličný, O. (2005/6). O psaní -ismů a jevech souvisejících. *Český jazyk a literatura*, 234–236.
- Uličný, O. (2013). K příznakovým grafickým a výslovnostním rysům současné češtiny. In *Studie k moderní mluvnici češtiny. 5, K české fonetice a pravopisu* (s. 144–157). Univerzita Palackého v Olomouci.

- Uličný, O. (2015). K teorii českého pravopisu. In *Preliminária k moderní mluvnici češtiny* (s. 267–272). Univerzita Palackého v Olomouci. <https://sites.google.com/site/mluvnicecestiny/publikacni-vystupy>
- Uličný, O. (2018). Subsystem českých grafémů a principy českého pravopisu. *Slavia*, 373–381.
- Uličný, O., Kašpárková, P., Kurdíková, M., & Václavková, K. (2016). Ke zkoumání struktury a funkcí českého pravopisu. *Bohemica Olomucensia*, 108–120.
- Vachek, J. (1933). Český pravopis a struktura češtiny. *Listy filologické*, 287–319.
- Vachek, J. (1942). Psaný jazyk a pravopis. In *Čtení o jazyce a poesii* (s. 229–306). Družstevní práce.
- Vachek, J. (1964). Diskuse o pravopise. K obecným otázkám pravopisu a psané normy jazyka. *Slovo a slovesnost*, 117–126.
- Veselý, L. (2018). Pro mně za mně, myslíte si o mě... Příspěvek k otázce jazykové správnosti. *Korpus – gramatika – axiologie*, 63–70.
- Ziková, M. (2015). Morfonologické alternace v současné češtině. In *Preliminária k moderní mluvnici češtiny* (s. 177–201). Univerzita Palackého v Olomouci. <https://sites.google.com/site/mluvnicecestiny/publikacni-vystupy>
- Ziková, M. (2017). Supletivismus. In *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. <https://www.czechency.org/slovník/SUPLETIVISMUS>
- Zubatý, J. (1919). O českém pravopise. *Naše řeč*, 65–72, 97–104, 129–136, 289–293.
- Zubatý, J. (1928). Zapomenouti, zapomněl atd. *Naše řeč*, 145–149.